
Tijdschrift van de
vereniging van docenten
in geschiedenis en
staatsinrichting
in Nederland (VGN)

KLEIO

23e jaargang nr. 6
juli 1982

Inhoud

Hoe Afrikaans is het geschiedenis- onderwijs in West-Afrika? H.L.M. Obdeijn	1
De ontwikkeling van de Duitse literatuur tijdens het Derde Rijk Prof.Dr. M.H. Würzner	8
De positie van de vrouw in nazi- Duitsland T.van Loosbroek	15
Gebruik van kaarten bij het geschiedenisonderwijs B. Molenkamp	24
VGN nieuws	26
Kroniek	26
Ingezonden brief	27
Recensies	28

Redactie

J. Harderwijk, *voorzitter*,
Dorpsstraat 54, 3611 AG Oud-Zuilen.
Drs. F.R. Kat, *secretaris*, Jeudestraat 4,
4011 GL Zoelen, tel. 03448-1686
Drs. C. Bogaerts, IJsselstein.
Dr. A.J.L. van Hooff, Malden.
Dr. E.M. Janssen Perio, Rotterdam.
Drs. E. Jonker, Utrecht.
Mevr. Drs. J. Rijken, Amsterdam.
Mevr. T. Bogaerts-Stoopman, IJsselstein.

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van
artikelen is slechts toegestaan na schriftel-
ijke goedkeuring van de redactie.

Adressen VGN

Algemeen Bestuur
Dr. N. J. Maarsen, *voorzitter*, Hazelaar-
straat 38, 4131 AC Vianen. Tel. 03473-
72749
Drs. W. A. Kattenberg, *vice-voorzitter*,
Aalsburg 2624, 6602 WG Wychen. Tel.
08894-14837
W. Bouwman, *1e secretaris*, Klooster-
straat 47, 5708 GM Helmond. Tel.
04920-34709
E. Boerhout, *2e secretaris*, Androsdreef
14, 3562 XA Utrecht. Tel. 030-617769
Mevr. H. Mulkens-Harmeyer, *penning-
meester*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oude-
molen (Dr.). Tel. 5923-424
J. Engbers, *sectie (1) Pedak/Basisonder-
wijs*, Roest 2 Olland, 5491 XX St. Oeden-
rode. Tel. 04138-7138
T. van der Geugten, *sectie (2) Mavo/Lbo*,
Bruggestraat 22, 2314 BB Leiden. Tel.
071-413925
Drs. H. J. P. M. Ketelaars, *sectie (3)
Havo/Vwo*, Fluitersdreef 27, 6871 LR
Renkum. Tel. 08373-5958
R. van der Geest, *sectie (4) Tertiair
Onderwijs*, Plantsoen 71, 2311 KJ Leiden.
Tel. 071-125325
J. Harderwijk, *redactie Kleio*, Dorps-
straat 54, 3611 AG Oud-Zuilen.
Mevr. D. H. Verhagen, *Didactiekcom-
missie*, Tiboel Siegenbeekstraat 28, 2313
HB Leiden. Tel. 071-122697
K. G. van Manen, *Onderwijsadviescom-
missie*, Beukenlaan 34, 3927 AK Rens-
woude. Tel. 08387-1661

Correspondenten

Sectie (1) Pedak/Basisonderwijs
Drs. C. G. van der Kooij, Winschoterweg
10, 9723 CG Roodehaan, tel. 05904-
1556
Sectie (2) Mavo/Lbo
S. Erich, Rysloane 15, 9283 XS Surhui-
zum, tel. 05123-1607
Sectie (3) Havo/Vwo
Mevr. drs. E. Karreman, Van Limburg
Stirumstraat 13, 3581 VA Utrecht, tel.
030-514052
Sectie (4) Tertiair Onderwijs
Drs. J. Baalbergen, Sandbergstraat 8,
1391 EL Abcoude. Tel. 02946-3207
Didactiekcommissie
H. van Duysen, Van Baerlestraat 65 IV,
1071 AR Amsterdam, tel. 020-799976
Onderwijsadviescommissie
Drs. H. Nolles, Stevensweg 22, 2141 VL
Vijfhuizen, tel. 02508-1934
Commissie Volwassenenonderwijs
F. Thijssen, Potgieterstraat 32 bis, 3532
VS, Utrecht, tel. 030-948310

Contributies

Voor 1980 bedragen de contributies:

Gewone leden

- a. docenten PA's, Havo,
Vwo en tertiair onderwijs f 90,—
- b. docenten Mavo, Lbo,
basisonderwijs f 60,—
- c. buitengewone leden f 55,—
- d. studentleden f 50,—

Leden, die minder dan 16 uur per week
lesgeven, kunnen in aanmerking komen
voor een verminderde contributie. Hiertoe
moet men een schriftelijk verzoek indie-
nen bij de penningmeester, met vermeld-
ing van naam, adres, naam van de school,
aantal te geven uren en de categorie waar-
toe men behoort.

Vermindering van contributie moet elk
jaar opnieuw worden aangevraagd voor 1
december van het nieuwe kalenderjaar.

Losse nummers

Kleio f 7,50 tenzij anders vermeld. Leer-
lingenmateriaal Kleio-Didactica: minder
dan 10 ex. f 3,50 per ex., meer dan 10
f 3,— per ex., meer dan 20 f 2,50 per ex.

Gelieve het bedrag onder vermelding van
het gewenste nummer(s) te storten op giro
128701 t.n.v. penningmeester VGN te
Den Haag.

Inzending kopij

Bij inzending van kopij gaat de redactie
ervan uit dat deze niet tevens elders ter
publicatie wordt aangeboden. Kopij gaar-
ne in tweevoud, op eenzijdig betypte vel-
len. Voorgedrukt kopijpapier wordt op
aanvraag toegezonden.

Andere adressen

Voor een complete adressenlijst van com-
missies, sectiebesturen en afdelingssecr-
tarissen zie Kleio 1982, nr. 5.

Hoe Afrikaans is het geschiedenisonderwijs in West-Afrika?

H.L.M. Obdeijn

Dit artikel is een samenvatting van de kandidaatsscripties van de heren R. Wiggers en G. Olthof respectievelijk getiteld: 'Geschiedenisboek, spiegel van doelstellingen. Een onderzoek naar het geschiedenisonderwijs op de lagere school in het post-koloniale Franstalige West- en Equatoriaal Afrika' en 'Wens en werkelijkheid. Een onderzoek naar de theorie over en de inhoud van het geschiedenisonderwijs in Engelstalig West-Afrika'. Beide scripties zijn gepresenteerd bij de vakgroep Nieuwste Geschiedenis van de Katholieke Universiteit te Nijmegen.

1. Het historische kader

1.1. De erfenis van het koloniale verleden

In de traditionele, prekoloniale samenleving had de vertrouwde met het verleden en met de tradities altijd deel uitgemaakt van het dagelijks leven van de Afrikanen. De verhalen van de beroepsvertellers beschreven de heldendaden van de stam, tijdens de initiatierituelen was er plaats ingeruimd voor kennis van de tradities van de stam en bij sommige volkeren hielden ook kunstuitingen als houtsnijwerk, beelden en schilderijen herinneringen aan het verleden levendig.

Met de komst van de koloniale machthebber en de invoering van een op westerse leest geschoeid onderwijssysteem werd de Afrikaan geconfronteerd met een visie op de geschiedenis welke er duidelijk op gericht was de Afrikanen in te lijven bij de westerse geschiedenis en ontzag bij te brengen voor de Europese machthebber. Binnen een onderwijsfilosofie die het prestige van de blanke wilde vergroten had de Europeaan een glorieuze en heroïsche geschiedenis, de Afrikaan geen enkele. De eerste was altijd flink en moedig, de laatste woest en primitief, vaak ook lui en leugenachtig. Terwijl de blanke oorlogen voerde en schadeloosstellingen hief, bestal de zwarte man zijn burens en preste hen schattingen af. Ontwikkelingen als het schrift of de ploeg die de blanke wel bezat en de zwarte niet waren essentiële onderdelen van de beschaving terwijl zaken als hoffelijkheid, gevoel voor ritme en dergelijke niet telden.

Het koloniale onderwijs was er heel duidelijk op gericht om een geest van navolging van de Europeanen op te wekken. Het moest de leerlingen duidelijk gemaakt worden dat hun land door de koloniale verovering in de vaart der volkeren was opgenomen. De toekomst lag in een blijvende band met de Europese mogendheid en alles wat door deze nieuwe heersers werd gedaan was uiteindelijk ook in het belang en voordeel van de Afrikaanse bevolking. De onderwijsprogramma's ter plaatse waren geheel of grotendeels de onderwijsprogramma's van de metropool. Slechts door dezelfde leerschool te doorlopen als de Europeanen konden Afrikanen hopen op een betere toekomst.

In de Franse koloniale gebieden in West-Afrika was de assimilatiegedachte heel duidelijk de leidraad voor het onderwijs en

als er al eens pogingen werden ondernomen om een meer aangepast onderwijs in te richten waarbij grotere aandacht werd geschonken aan b.v. landbouw of technische opleiding dan waren het vaak de Afrikanen die hiertegen protesteerden uit angst dat dit een tweederangs onderwijs zou worden wat de Afrikaan alleen maar geschikt zou maken betere knechten van de Europeanen te zijn, terwijl de ambities vooral uitgingen naar kantoorbanen op bureaus en ministeries. In de Engelse gebieden was het onderwijs grotendeels in handen van missie en zending en trof men een grotere variatie in programma's aan. In elk geval gold zowel voor de Franse als voor de Engelse gebieden dat slechts een klein gedeelte van de bevolking in staat was van het onderwijs te profiteren: aan de vooravond van de onafhankelijkheid genoot in de meeste landen niet meer dan 10% van de jeugd lager onderwijs.

1.2. Het onderwijs in de nieuwe Afrikaanse staten

De jonge, pas onafhankelijk geworden staten zagen zich in het begin van de zestiger jaren dan ook voor ontzaggelijke problemen gesteld. Allereerst moest worden geprobeerd om een beangstigende achterstand in te halen. Overal werden nieuwe scholen geopend en het was en is geen zeldzaamheid dat Afrikaanse staten 25% of meer van hun budget besteden aan het onderwijs. De snelle bevolkingsaanwas was er echter oorzaak van dat het percentage schoolgaande kinderen niet zo snel toenam als menig verantwoordelijke zou wensen. Bovendien zagen de nieuwe staten zich opgescheept met een soort onderwijs dat inhoudelijk nauwelijks was afgestemd op de nieuwe realiteit. De voormalige koloniale onderwijsautoriteiten hadden de Europese cultuur en waarden als normgevend beschouwd. Hierin moest nu duidelijk verandering komen.

In de meeste gevallen echter had het bevorderen van de economische ontwikkeling de eerste prioriteit. De run op witteboorden-banen moest doorbroken worden. Het onderwijs zou de belangstelling voor de landbouw moeten stimuleren en daaraan gekoppeld een terugkeer naar het platteland. Bovendien zou een praktisch en technisch onderwijs het tekort aan geschoolde vakkrachten voor de industrie moeten opheffen.

Ook de herwaarding van de Afrikaanse cultuur en een terugkeer naar authenticiteit hadden echter de aandacht van de

Door de automatisering van het adressenbestand van de VGN blijken er fouten geslopen in veel namen en adressen. Met name de toezending van Kleio kan hierdoor enige tijd zijn uitgebleven.

Als er spelfouten staan in uw naam of adres op de wikkels van Kleio, wilt u dit dan d.m.v. een briefkaart doorgeven aan de administratie van de VGN.

Mocht u Kleio de laatste maanden niet meer ontvangen hebben, wilt u dit dan ook melden aan de administratie ev. met vermelding van de nummers, die u mist. Ze worden u dan zo snel mogelijk toegezonden.

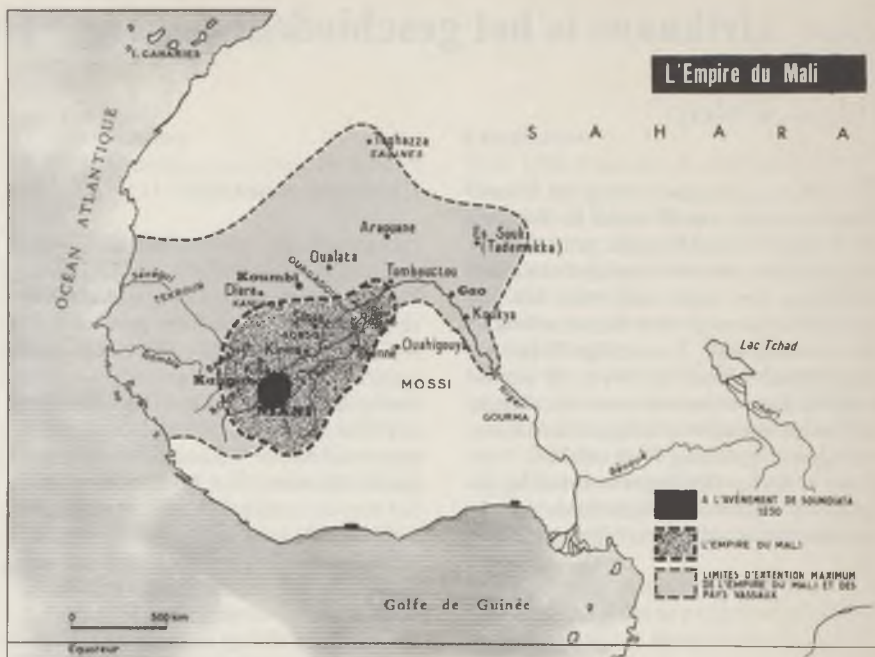
Administratie VGN, Vreeswijkstraat 319, 2546 AJ Den Haag.

nieuwe leiders. Dit kan leiden tot een bepaalde spanning: een grotere nadruk op Afrikaanse waarden en normen zal haast vanzelfsprekend tot gevolg hebben dat het westerse produktiegericht denken minder aandacht krijgt. Bovendien zal men dan ook al gauw meer oog krijgen voor de waarden van de eigen stamcultuur en dit kan zich keren tegen de centraliserende tendens van vele nieuwe staten. Deze jonge staten zijn immers bijna allemaal min of meer kunstmatig afgebakende gebieden waarvan de grenzen niet bepaald zijn door taal of cultuur maar door de Europese veroveringspolitiek van de 19e eeuw. De regeerders willen daarom het onderwijs ook gebruiken om het volk tot een eenheid te smeden. Het is natuurlijk niet ondenkbaar dat het onderwijs ook gebruikt wordt om de trouw aan de regerende partij of leider te versterken.

Bij de realisering van dit alles duiken een groot aantal problemen op. De praktische erfenis van het Europese systeem met Frans of Engels als voertaal, schoolboeken en andere hulpmiddelen geïmporteerd vanuit Europa etc. zijn evenzovele hinderpalen bij het stimuleren van een terugkeer naar de eigen cultuur. Het onderwijs is bovendien niet slechts eenheidsbevorderend, maar kan ook nieuwe problemen oproepen. Hierboven is al gewezen op de grotere aandacht voor de eigen cultuur die toch vooral besloten ligt binnen de stam. Maar het onderwijs kweekt bovendien een nieuwe generatie met andere, vaak hogere behoeften en verwachtingen. De schoolverlaters hopen op een interessante baan, maar al snel bleek dat de carrière-mogelijkheden niet onbeperkt waren en dat niet iedereen bij wijze van spreken minister kon worden.

Tenslotte wreekte zich nog het gebrek aan goede leerkrachten. De snelle uitbreiding van het onderwijs maakte dat veel slechts gedeeltelijk bevoegd onderwijzend personeel werd ingeschakeld. Zelf waren deze onderwijzers vaak het produkt van een westers opleidingssysteem en de animo en de benodigde kennis om de afrikanisatie van het onderwijs te bevorderen was bij hen niet groot. De over het algemeen slechte betaling en daaraan gekoppelde lage status van het onderwijzend personeel werkten ook niet stimulerend.

Het is uit het voorafgaande duidelijk dat de startpositie voor de nieuwe staten in onderwijskundig opzicht verre van optimaal was. Er moest nog een lange weg afgelegd worden om tot een werkelijk nationaal onderwijs te komen, zowel in kwantitatief als kwalitatief opzicht. Dat vooral voor dit laatste speciale aandacht uitging naar het geschiedenisonderwijs is begrijpelijk.

Bron: Dione, Djibril & Sékéné Mody Cissoko, *Histoire de l'Afrique. Tronc commun, Cours moyen, Présence Africaine, Paris 1972 (p. 52)*

2. Het geschiedenisonderwijs op de basisschool

2.1. De doelstellingen van het geschiedenisonderwijs

Dat het onderwijs een taak te vervullen heeft bij het tot stand brengen van de nationale eenheid is een veelvuldig terugkerend thema op onderwijsconferenties en nationale programmabesprekingen. Op de conferentie van Afrikaanse ministers van onderwijs in 1976 te Lagos bijvoorbeeld werd als een van de voornaamste taken van het onderwijs in Afrika genoemd *'to inculcate and strengthen patriotism and dedication to all causes which are in the national interest'*.

Het geschiedenisonderwijs kan hierbij een grote rol spelen. De vorming en ontwikkeling van een historisch bewustzijn worden geacht een van de fundamentele factoren van nationale eenheid te zijn. Het geschiedenisonderwijs neemt daarom een voornaam plaats in bij alle plannen voor onderwijsvormingen. Konkreet betekent dit dat uit de bestudering van het Afrikaanse verleden een kulturele eenheid moet blijken. Ook wordt in een aantal gevallen de basis voor een nationaal bewustzijn gezocht in dit verleden door bijvoorbeeld het Afrikaanse verzet tegen de koloniale verovering te verheerlijken of door een zekere continuïteit met prekoloniale rijken te zoeken door oude benamingen weer aan te nemen. Zo is Mali genoemd naar het oude middeleeuwse rijk dat gedeeltelijk dezelfde geografische eenheid omvatte. Ook Ghana, Benin en Zimbabwe ontleen hun

namen aan oude rijken.

Deze doelstelling van het geschiedenisonderwijs kan echter ook aanleiding zijn tot problemen en gevaren. Het onderricht loopt kans genationaliseerd te worden d.w.z. alleen aandacht te besteden aan het eigen land met weglating van de buurlanden en andere Afrikaanse staten, wat de Afrikaanse eenwording ten eerste kan tegenwerken. Bovendien is het zeker niet uit te sluiten dat de leiders van Afrikaanse staten het geschiedenisonderwijs in dienst stellen van versteviging van de regerende partij en verheerlijking van het zittende staatshoofd. Beide gevaren kunnen een voortvloeijsel zijn uit het streven naar nationale eenheid. Een te grote dienstbaarheid van het onderwijs aan het zittende regiem kan met zich mee brengen dat bij een wisseling van de wacht de leerboeken ineens herschreven moeten worden. Dit kan op de duur een groot wantrouwen te weeg brengen omtrent de objectiviteit van het geschiedenisonderwijs.

Verantwoordelijke personen binnen de onderwijsministeries zijn zich hier ook wel van bewust. Op een internationale bijeenkomst te Bouaké in 1965 werd gesteld dat het onderwijs in de geschiedenis van Afrika geen vijandigheden mag oproepen. Feiten moeten weliswaar worden gepresenteerd naar waarheid maar met de nadruk op die elementen die samenwerking bevorderen. Een algemene coördinatie van de programma's is nodig voor die landen die werkelijk willen streven naar Afrikaanse eenheid.

Op de onderwijskonferentie van Lagos in 1976 werd herhaaldelijk gewezen op de taak van het onderwijs als tegenkracht te fungeren tegen kulturele vervreemding en als bijdrage aan de versterking van de Afrikaanse identiteit. In navolging van de gezaghebbende historicus en politicus uit Opper Volta, Joseph Ki-Zerbo pleitte men in vele staten voor een dekolonisatie en Afrikanisatie van het geschiedenisonderwijs. Maar dit blijkt toch moeilijk te realiseren. Hier wreekt zich het Europacentrische geschiedbeeld, dat zolang het onderwijs heeft beheerst. De verleiding is groot om tegenover de koloniale mythe van de minderwaardigheid van het zwarte ras nu te antwoorden met een tegenovergestelde mythe en om het koloniale tijdperk af te schilderen als een sombere periode tussen twee gouden tijdperken: die van voor de komst van de blanke en die vanaf de onafhankelijkheid. Dit blijkt b.v. uit vraag 7 en antwoord uit M. Fadeji *Questions and Answers on History of West Africa*.

Daarbij speelt ook het probleem wat men uit het verleden moet benadrukken als zijnde waardevol voor de toekomst. Gevaar is dat men zeer selectief te werk gaat bij het vaststellen van wat uit het verleden overgedragen mag worden teneinde een door de beleidsmakers gewenst toekomstbeeld te creëren. In de praktijk blijkt dat de afrikanisatie van het geschiedenisonderwijs wel een met de mond beleden ideaal is maar dat het vaak blijft bij wat oppervlakkige aanpassingen. Misschien heeft dit ook wel te maken met het feit dat men het onderwijs niet ingewikkelder wil maken zolang er geen goede boeken en hulpmiddelen voor de onderwijzers beschikbaar zijn. Alleen een land als Guinée dat in 1958 na zijn onafhankelijkheid gekonfronteerd werd met een totale breuk met Frankrijk heeft vanaf het begin gekozen voor een programma dat het eigen verleden centraal stelde.

Een derde expliciete doelstelling van het onderwijs in de jonge Afrikaanse staten is het bevorderen van de economische ontwikkeling. Alle Afrikaanse regeringen willen dat de scholen de arbeidskrachten voortbrengen die nodig zijn voor vooruitgang en snelle verandering. Maar in hoeverre het geschiedenisonderwijs hier werkelijk een bijdrage aan kan leveren is onzeker. De Afrikaanse auteur Kamian stelt dat er meer aandacht besteed moet worden aan de omgeving, de materiële basis voor het leven die met het kolonialisme diepgaande veranderingen heeft ondergaan: ontbossing, overbegrenzing, monokulturen en een trend naar grootschaligheid. Men zal de leerlingen weer de waarde van lichamelijke en technische arbeid moeten doen inzien en daarbij niet

QUESTION 7: What were the major causes of the European scramble for and partition of West Africa?

ANSWER: The scramble for and partition of Africa arose from the selfish economic, political and social needs of the European countries. These countries realised that West Africa had large and stable kingdoms ruled by capable and energetic kings, yet because of their ambition for material gains and political prestige, the stable kingdoms were ruined and new boundaries were made without any consideration for the people.

By 1900, European influence had been felt by the whole of West Africa. Only Liberia, an independent state was not interfered with. The Mandinka Empire of Samori Toure, the Fulani Empire of Northern Nigeria, the Empire of Dahomey and the Asante Empire of Prempeh I were all stable and powerful, and wished to retain their independence at all costs. But the superiority of the European weapons and their diplomacy aided the seizure by force of the West African territories. In 1896, Prempeh I was arrested by the British and exiled to the Seychelles Islands. Samori Toure was tricked and exiled to Gabon in 1898. Jaja of Opobo, a nationalist was sent to West Indies on exile.

The Industrial Revolution in Europe produced far more goods than the Europeans could consume. There arose the need for new markets for the surplus manufactured goods. The European countries then turned to West Africa to look for dumping grounds, where the prices of the manufactured goods could be fixed by them and the goods sold at a great profit. Secondly there was an acute shortage of the raw materials needed for the production of goods. West Africa was rich in these raw materials such as timber, cotton, cocoa, and minerals. When the Europeans discovered the rich natural resources of West Africa, they aimed at controlling the sources of the supply of the raw materials through real economic exploitation. One of the imperialists said sympathetically 'we have left almost

nothing for the producer in return'. Lenin, the great Russian leader commented on the accumulation of profits from West African countries to European countries and described imperialism as the highest stage of capitalism.

The European nations themselves assessed their wealth and prestige by the number of colonies owned overseas. This gave rise to nationalism and the idea that the 'more colonies a nation-state had, the more powerful and great she was considered to be'. Thus the European powers began to struggle for acquisition of colonies. Britain, Germany, France and Portugal came to West Africa and began to sign treaties or send large well equipped expeditions into the interior for conquest. And in order to get rid of the undesirable elements in Europe, the prostitutes, the unemployed, the million paupers in England, Italy, France and Germany were deported to West Africa for settlement. However many died of diseases and mosquito bites.

The humanitarian motive propounded by some European countries for the scramble and partition of Africa is untenable. The abolition of slave trade and the spreading of civilisation and education into West Africa had been carried on since the 1840s but after the partition of Africa, there was a neglect of bringing progress to Africa. The economic motive of rapid exploitation of the natural resources was uppermost in the minds of Europeans.

At the Berlin Conference of November 1884 to January 1885, the competitive European nations settled their disputes, and shared West Africa amongst themselves. Nigeria, Sierra-Leone, Gambia and Gold Coast (Ghana) belonged to the British. The French took possession of Senegal, French Guinea, Ivory Coast, Dahomey, Mauritania. Togoland and Cameroons were possessed by Germany. Portugal had only a colony - Portuguese Guinea.

Uit: Fadeyi, Modupe, Questions and Answers on History of West Africa (A.D. 1000 - Present Day), Progress Publishers, Ibadan n.d. (pp. 31-33)

alleen de industrialisatie en de verstedelijking als positief moet afschilderen. Ook de oude patronen en het leven op het platteland verdienen de aandacht te krijgen. Als het gaat om de concrete vertaling van deze onderwijsdoelstelling naar het geschiedenisonderwijs dan ligt dat niet zo gemakkelijk. Een geschiedenis van wetenschap en technologie zoals die aangetroffen wordt in Europa en Amerika ontbreekt. Maar het zou zeker van belang zijn om de landbouwmethoden uit het verleden te vergelijken met de huidige. Het geschiedenisonderwijs kan het besef bij-

brengen dat men rekening moet houden met de natuurlijke omgeving. Wie door middel van het onderwijs zijn onderdanen te veranderingsgezind maakt krijgt de deksel op de neus wanneer blijkt dat de nieuwe produktiemethoden en technieken toch niet voldoende aangepast zijn aan de specifieke lokale omstandigheden.

2.2. De leerboeken en de roosters

Er is een relatief groot aantal geschiedenisleerboeken verschenen om het onderwijs te ondersteunen. Ofschoon de kollektie waarop dit artikel gebaseerd is lang

niet compleet is, zijn voor dit onderzoek 27 franstalige leerboeken voor het lager onderwijs geraadpleegd en een twintigtal engelstalige, alle verschenen sinds 1960. In Franstalig Afrika waren tot de onafhankelijkheid uit Frankrijk geïmporteerde boeken in gebruik. Na de onafhankelijkheid werden schoolboeken voor lokaal gebruik uitgegeven zowel door Afrikaanse als door Franse uitgevers. De auteurs waren aanvankelijk vooral Franse leraren of onderwijsinspecteurs die in Afrika werkzaam waren geweest. In een aantal gevallen was een Afrikaan co-auteur: dit laatste gebeurt trouwens steeds meer. De produktie kwam maar langzaam op gang: leerplannen ontbraken aanvankelijk en wisselden vervolgens snel. Afrikaanse leerkrachten hadden bovendien nauwelijks de tijd om boeken te schrijven. Voor de middelbare school waar de programma's meer regionaal waren georiënteerd werden eerder goede handboeken gepubliceerd, zowel in het Engels als in het Frans. De uitgeverijen Hatier in Frankrijk en Longman in Engeland legden zich hier speciaal op toe.

Niet ieder land was echter even traag met het publiceren van aangepaste nieuwe leerboeken: Guinée begon al in 1960 en Cameroen in 1962. In andere landen duurde het langer. Dat neemt niet weg dat de aanpassingen in de nieuwe boeken vaak een oppervlakkig karakter hebben: de afhankelijkheid van de vroegere leerboeken is duidelijk te bespeuren. Op een congres in Dar es Salaam in 1965 werd er al op aangedrongen Afrikaanse geschiedenisleraren gedeeltelijk vrij te stellen voor het schrijven van goede schoolboeken. Ook werd toen gesuggereerd om op Afrikaanse universiteiten onderzoeksprogramma's te lanceren om dit soort publicaties te ondersteunen.

De plaats die op het rooster van de school is ingeruimd voor het geschiedenisonderwijs varieert nogal eens: van een kwartier tot een uur per week in de voormalige Franse koloniën. Als daar al geschiedenisonderwijs wordt gegeven in de laagste klassen dan beperkt zich dit tot de levensloop van beroemde personen. Een gezamenlijk programma voor alle lagere scholen in de verschillende voormalige Franse gebieden bestaat niet, dit in tegenstelling tot de middelbare scholen waar zoiets wel functioneert sinds 1967.

Voor wat Engelssprekend Afrika betreft: in Ghana wordt het vak geschiedenis alleen in de drie laatste jaren onderwezen à raison van een half uur per week. In Nigeria verschilt de situatie per provincie. Soms heeft geschiedenis een plaats in het rooster tijdens de hele lagere schooltijd, soms alleen in de laatste twee jaar, maar

*Chambre des députés du Cameroun.
«La France a appris aux populations à se gouverner.»*

Médecine. «Les groupes saintaires parcourent le pays.»

Maître enseignant.

het gaat de één uur per week niet te boven.

3. Enkele themata in de leerboeken getoetst aan de doelstellingen

3.1. Het verzet tegen de koloniale verovering

Hoe behandelen de nieuwe schoolboeken de periode van de vestiging van de koloniale heerschappij en wat is hun visie op het Afrikaanse verzet? In boeken bestemd voor de lagere scholen in Nigeria is er geen sprake van ophemelen van het verzet,

integendeel. Er is wel enige aandacht voor de oude rijken van Ghana en Mali, maar verzet tegen de Europese verovering komt nauwelijks ter sprake en namen als die van de bekende leiders Samori en Rabah worden niet eens genoemd. Wel worden een aantal loffelijke portretten geschilderd van Britse zendelingen en ambtenaren. In een hoofdstuk dat de onderwerping van Noord Nigeria behandelt wordt de sultan van Bornu beschreven als iemand die graag de Franse invloed ruilde voor de Britse. De emir van Koutagara wordt gepresenteerd als een slavenhandelaar en de sultans van Kano en Sokoto sloegen

RESUME

En Afrique, la France a voulu apporter aux populations la civilisation, développer les richesses du pays, leur apprendre à se diriger elles-mêmes.

Elle a pacifié les tribus, donné la sécurité en supprimant les guerres, fait l'unité de chaque territoire.

Le progrès économique a été très sensible à cause du développement de l'agriculture (cultures vivrières et industrielles). Le commerce a été possible grâce aux lignes de chemin de fer et aux routes.

Le service de santé s'est attaché à supprimer les maladies (sommeil, paludisme, fièvre jaune).

L'enseignement a été organisé partout.

QUESTIONS

Quels étaient les principes de la France en Afrique?

Quels furent les grands avantages de la pacification?

La France dirige-t-elle encore les territoires africains?

Quelles sont les organisations internationales dont fait partie votre pays?

Quels sont les signes du progrès économique?

Quels sont les deux grands services qui ont amélioré le sort des Africains?

Dans votre pays comment est organisé le service de santé?

Dans votre pays comment est organisé l'enseignement?

Bron: Criaud, Jean, Histoire pour les écoles primaires du Cameroun, Cours moyen 2e année. Edition St. Paul, Yaoundé 1972. p. 86-87.

voor de Britten op de vlucht. Die van Sokoto was trouwens een 'verbitterde moslem' en die van Kano weigerde een roverhoofdman die een Britse hoofdofficier vermoord had, uit te leveren aan de Engelsen. Uiteindelijk werd Noord-Nigeria gemakkelijk onderworpen 'omdat de bevolking de heerschappij van slechte emirs beu was'. Door verschillende auteurs wordt ook gesteld dat Afrika zijn toenemende welvaart en beschaving te danken heeft aan de christelijke kolonistoren.

Ook de schoolboeken van de voormalige Franse koloniën zijn aanvankelijk nogal kritisch over de leiders van het Afrikaanse verzet. Hun strijd wordt vaak in verband gebracht met hun streven een rijk voor henzelf op te bouwen. Toch is het beeld hier veel minder uniform als in de Engestalige boeken. Een auteur als Guilhem die aan veel schoolboeken heeft meegewerkt is het meest negatief. Hij stelt dat Samory zich door zijn methoden van optreden de haat van de Afrikaanse bevolking op de hals haalde, welke op haar beurt de hulp van de Fransen inriep. Het lijkt wel alsof het de Afrikanen zijn die aanvallen, onrust stichten en plunderen terwijl de Fransen er binnen komen als ordebewaarders.

Schoolboeken uit meer links geörienteerde landen geven een heel andere voorstelling van zaken. Zo bij voorbeeld Niane en Suret-Canale in hun leerboek voor Guinée. Aan de leiders van het verzet worden verheven motieven toegedicht, prachtige karaktereigenschappen en een vooruitziende blik. Volgens hen hebben de kolonistoren de geschiedenis systematisch vervalst en zijn de verzetsleiders met opzet in een slecht daglicht geplaatst in de koloniale tijd. Ook kennen sommige schrijvers aan het verzet een continuïteitswaarde toe: de herinnering eraan hield de hoop op bevrijding levendig. Maar tegelijkertijd worden de methoden die de leiders van het verzet gebruikten, vaak afgekeurd. Dit gebeurt meestal niet in expliciete veroordelingen maar meer in de vorm van een bepaalde woordkeuze. Sommige schrijvers spreken herhaaldelijk van 'plunderen' en 'vernietigen'.

Het is wel duidelijk dat afrikanisatie van de visie op het verzet tegen de koloniale verovering lang niet overal in even sterke mate heeft plaats gevonden. In de voormalige Franse koloniën zijn boeken verschenen die overduidelijk zowel de motieven als de personen van de leiders van het verzet en zowel haar methoden als haar kracht afschilderen op een wijze die bij de leerlingen wel bewondering moet oproepen. Daarmee wordt er zorg gedragen dat dit aspect van het eigen verleden bevestigend werkt voor het Afrikaanse gevoel

Les mensonges de l'histoire colonialiste

Les colonialistes, dans leur œuvre de dégradation systématique de l'homme africain, ont falsifié l'histoire. Tous les résistants africains à la conquête ont été calomniés, traités de sanguinaires, de fourbes, de barbares. Tous les conquérants ont été présentés au contraire comme des hommes vertueux et bienfaisants.

Pour accréditer ces mensonges, ils ont caché systématiquement les malhonnêtetés et les crimes commis par les conquérants coloniaux. Ils poursuivaient un double but: faire accepter aux Africains l'idée de la supériorité du colonisateur; faire accepter aux Français l'idée que la colonisation avait été nécessaire et bienfaisante.

Ils ont caché également que les éléments les plus progressistes du peuple français, et principalement les représentants des travailleurs, ont protesté et lutté contre la politique coloniale, contre le principe même de la colonisation et contre les crimes auxquels elle a donné lieu.

Bron: Niane, Djibril Tamir & J. Suret-Canale, Histoire de l'Afrique Occidentale, Présence Africaine, Paris 1971 (p. 141)

The national anthem

Nigeria, we hail thee,
Our own dear native land,
Though tribe and tongue may differ
In brotherhood we stand,
Nigerians all, and proud to serve
Our sovereign Motherland.

Our flag shall be a symbol
That truth and justice reign
In peace or battle honour'd,
And this we count as gain,
To hand on to our children
A banner without stain.

O God of all creation,
Grant this our one request,
Help us to build a nation,
Where no man is oppressed,
And so with peace and plenty
Nigeria may be blessed.

Bron: Babajamu, Malomo, Nigeria, my beloved country, African Agency, Ilorin, 1975. p. V.

Bron: Dione, Djibril & Sèkéné Mody Cissoko, *Histoire de l'Afrique. Tronc commun, cours moyen, Présence Africaine, Paris 1972* (p. 114)

van eigenwaarde. In de voormalige Britse koloniën echter wordt er nauwelijks aandacht besteed aan dit aspect van de Afrikaanse geschiedenis.

3.2. De nationale eenheid

Als het gaat om het thema van de nationale eenheid dan is het opvallend dat in de meeste schoolboeken de juistheid van de huidige grenzen niet in twijfel wordt getrokken, hoe duidelijk het ook is dat zij op volstrekt willekeurige wijze door de kolonisatoren zijn getrokken. Wel geeft een aantal schrijvers aan dat deze grenzen er de oorzaak van zijn dat bevolkingsgroepen met een zelfde taal en cultuur over verschillende landen verspreid zijn geraakt maar zij zwijgen over de gevolgen die dat voor het heden zou kunnen hebben. Niemand van hen pleit voor grenskorrektes of iets dergelijks.

In de Nigeriaanse schoolboeken wordt de verdienste van de eenwording van het land grotendeels bij de Britten gelegd. Bij de ene schrijver is dat Goldie, de leider van de Royal Niger Company, voor een ander Lord Lugard die in 1914 Noord- en Zuid-Nigeria verenigde. Ook in franstalige schoolboeken komt men deze tendens tegen. Zo zou Senegal zijn huidige eenheid te danken hebben aan gouverneur Faidherbe en zo zouden de Duitsers in Cameroen er de stammen van weerhouden hebben elkaar voortdurend te beoorlogden. Alleen Niane en Suret-Canale schrijven het proces van nationale eenheid vooral toe aan de politieke partijen die voortgekomen zijn uit de aanvankelijk communistisch geïntendeerde Rassemblement Démocratique Africain.

De nationale eenheid wordt in bijna alle boeken als een vaststaand gegeven aanvaard en liefde voor het vaderland wordt als een hoog goed beschreven. Opvallend is echter dat dit meestal niet uitmondt in overdreven steun voor het zittende regiem. Slechts in twee schoolboeken voor Ivoorkust is er sprake van de hemel in prijzen van president Houphouët-Boigny. In de meeste andere boeken wordt veel meer afstand bewaard. Het is bij voorbeeld opvallend dat de leerboeken uit Nigeria terughoudend zijn in hun beschrijving van de diverse staatsgrepen: *'Velen denken dat het leven in Nigeria eerlijker en minder korrupt is onder een militair regiem terwijl anderen een regering prefereren waarin men zelf de leiders kan kiezen'*.

Terwijl er in de schoolboeken bestemd voor slechts één land weinig aandacht wordt geschonken aan de Afrikaanse eenheidsgedachte wordt in meer regionaal geïntendeerde boeken deze kwestie uitgebreider behandeld. Het congres van Adis Abeba waar in 1963 de Organisatie voor Afrikaanse Eenheid werd opgericht wordt

dan afgeschilderd als een belangrijke historische mijlpaal, waar geprobeerd werd te verenigen datgene wat het Congres van Berlijn in 1885 had verdeeld.

3.3. De economische ontwikkeling

In de onderzochte schoolboeken is er in het algemeen weinig aandacht voor het belang van de landbouw en voor de ontwikkeling van de Afrikaanse economie. De enige uitzondering vormen de boeken uitgegeven door CEDA waarin de schrijvers wijzen op de specifieke problemen die de Afrikaanse omgeving met zich meebrengt, onder andere het gevaar van bodemuitputting, erosie en verwoestijning, waardoor modernisatie in de landbouw met grote voorzichtigheid moet worden doorgevoerd.

Alle andere werken blijken, zo zij al op de landbouw ingaan, meestal uit te gaan van een vooruitgangsgeloof dat hen verhindert ook maar één kritische opmerking te maken, hoewel een rechtstreeks pleidooi voor modernisatie ook uitblijft. Conclusie kan zijn dat aan de doelstelling van herwaardering van het platteland en van werk in de landbouw nauwelijks beantwoord wordt door de bestudeerde schoolboeken. Er zijn ook weinig kritische opmerkingen over de trek naar de steden. In een schoolboek voor Mali bij voorbeeld wordt de hoofdstad Bamako zo positief afgeschilderd dat alleen maar de wens kan ontstaan daar eens te mogen wonen.

4. Conclusie

Gekonstateerd kan worden dat weliswaar op hoog niveau een aantal prijzenswaardige doelstellingen voor het onderwijs in het algemeen en het geschiedenisonderwijs in het bijzonder zijn vastgesteld, maar dat de praktische weerslag daarvan in de meeste

schoolboeken verre van ideaal is. Met name in de voormalige Britse koloniën lijken de auteurs nog erg in de ban van de koloniale geschiedschrijving. In de frans-talige schoolboeken is meer variatie en ook meer vooruitgang te bespeuren.

Het belang van de nationale eenheid wordt door elke schrijver wel benadrukt. De visie op het verleden en de behandeling van de economische situatie is echter heel wat minder coherent. Er is echter vooruitgang en een betere samenwerking op het gebied van het produceren van schoolboeken zal waarschijnlijk in de toekomst leiden tot leermiddelen die in hun visie op bepaalde facetten van het verleden het de leerlingen mogelijk maken zich met hun eigen kulturele en historische achtergronden te identificeren en die tegelijkertijd het contact met de concrete en alledaagse werkelijkheid in zo'n mate bezitten dat zij de huidige problemen van het continent tegen hun historische achtergrond kunnen plaatsen. De boeken geproduceerd voor het middelbaar onderwijs en ook publicaties op universitair niveau maken duidelijk dat er op dit terrein al heel wat werk is verzet wat zeker ook het geschiedenisonderwijs op de lagere school gunstig zal gaan beïnvloeden.

Why Northern Nigeria was easily conquered

Thus in under three years a country with nearly 10,000,000 inhabitants was easily conquered by a handful of Europeans and a few hundred African soldiers. This was due to the fact that the majority of the people welcomed the coming of the British, and hoped that they would be successful. The Fulani emirs had ruled their subjects very badly indeed, taxing them severely, and even raiding their own subjects for slaves. They also cruelly punished those who had displeased them, as the following quotation shows:

'... the Emir's best-liked slaves ... ordered for their enemies inhuman punishments which they themselves invented.

Fingernails* were torn out, arms and legs were broken one by one while their owners were still alive, important people who had displeased the Emir were built up alive gradually in the town walls, till, after a period of terrible pain, the head of the dying man was at last walled up. The public prisons of the Fulani became places of cruelty, from which few who were shut up in them could escape alive.'

Thus in conquering Northern Nigeria, the British did not have to fight all the people, but only the emirs and their bodyguards. When these were overcome, there was no further trouble, for most of the ordinary farmers and townsmen were pleased to come under a juster rule than they had ever had before. Those who had set themselves against the British chiefly for religious reasons were satisfied when they heard that they would be free to keep their own religion.

Bron: Batten, T.R., *Tropical Africa in World History, Book 3: Africa in Modern History after 1800*. Oxford University Press, London 1964* (pp. 88-89)

Rectificatie

Op verzoek van de heer C.Th.M. Berkhout, inspecteur vwo-havo-mavo te Arnhem, plaatsen wij de volgende rectificatie:

In KLEIO nr. 3 (1982) blz. 20 staat onder 't kopje 'normeringsvergaderingen' een onjuiste mededeling.

De CEVO heeft de VGN beslist niet gevraagd z.g. normenvergaderingen te beleggen.

De VGN-vertegenwoordigers in de vaksecties is gevraagd om op 25-5-'82 ervoor te zorgen, dat ze over enige informatie uit het veld beschikken i.v.m. de vaststelling van de cesuur.

Redactie

De ontwikkeling van de Duitse literatuur tijdens het Derde Rijk 1933-1945

Prof.Dr. M.H. Würzner

In dit nummer van Kleio willen wij o.a. aandacht schenken aan aspecten van de nationaal-socialistische politiek op cultureel en sociaal gebied.

Het hierna volgende artikel gaat in op het beleid inzake de kunst en de gevolgen daarvan op het gebied van de Duitse literatuur. Het volgende stuk is gewijd aan de rol van de vrouw in Duitsland in de jaren 1933-1945.

Beide zijn voorzien van een uitgebreide literatuuropgave over het onderwerp.

Eén van de centrale vragen van de geschiedenis in de eerste helft van onze eeuw is nog steeds: hoe kon het Hitler en zijn partij lukken in 1933 stevig de macht in Duitsland aan zich te trekken en deze staat en zijn dienaren zo te manipuleren, dat zij bereid waren zulke enorme misdaden in 'naam van het volk' – zoals men zei – te begaan. Een afdoend antwoord is er nog niet gevonden. Er bestaan allerlei theorieën over het fascisme, maar een consensus heeft men nog niet bereikt (zie: W. Wippermann, *Faschismustheorien*, 4e druk 1980). De nationaal-socialistische ideologie is niet een in zich consequent systeem, maar een mengsel van disparate elementen, waarbij antisemitisme en nationalisme centraal staan, verbonden met anti-socialisme en anti-democratie.

Ook voor de beantwoording van de vraag, welke rol literatuur en kunst hierbij hebben gespeeld, werkt het ontbreken van een duidelijke omschrijving, wat nationaal-socialistische literatuur is, sterk belemmerend. Desalniettemin is hun betekenis opmerkelijk. Dit blijkt uit het feit, dat het nationaal-socialisme in deze omvang nog vóór de Sovjet-Unie voor het eerst in de geschiedenis van de moderne staten een poging heeft ondernomen, literatuur en kunst op grote schaal aan de belangen van staat en politiek te onderwerpen en aan zijn ideologische bedoelingen dienstbaar te maken. Zoals Hildegard Brenner in haar boek *Die Kunstpolitik des Nationalsozialismus*, 1963, heeft aangetoond, heeft het Derde Rijk van het begin af aan een zeer bewuste kunstpolitiek bedreven, die met de maatschappelijke aspecten en mogelijkheden van kunst en literatuur rekening heeft gehouden. Zij werden in dienst van de nationaal-socialistische politiek gesteld, wat met de term 'Gleichschaltung' werd aangeduid. Zij kregen een sociale opdracht, nl. symbolisch de zgn. 'Volksgemeinschaft' uit te beelden of symbolen te ontwerpen die de vorming van een gevoel van saamhorigheid en ondergeschiktheid konden bevorderen. Dit betekende tegelijk dat alles moest worden uitgeschakeld wat het ontstaan van dit gevoel tegen kon werken.

Kunst moest de nieuwe staat verheerlijken, kritiek was in iedere vorm ongewenst, ook al voordat Goebbels de literatuur- en kunstkritiek in 1936 officieel had verboden. Dit betrekkelijk simpele model ligt aan de nationaal-socialistische kunstpolitiek ten grondslag en wordt met een geraffineerde primitiviteit meedogenloos door-

gevoerd, daarbij inspelend op bepaalde sentimenten in brede kringen van de bevolking tegen moderne kunst.

Vanaf het moment dat Hitler en met hem het nationaal-socialisme aan de macht gekomen was, was het meteen duidelijk dat één van de belangrijkste doelen was de vernietiging van hun tegenstanders of diegenen, die zij tot hun tegenstanders maakten. Dat waren in de eerste plaats de socialisten en de communisten, vervolgens de joden en tenslotte de oppositionele intellectuelen. Nadat Hitler op 30 januari 1933 rijkskanselier was geworden en de eed op de grondwet van de Republiek van Weimar had afgelegd, wist hij Hindenburg zover te krijgen, dat deze al op 4 februari een *verordening 'Zum Schutze des deutschen Volkes'* afkondigde, waarvan paragraaf 7 luidde: *Druckschriften, deren Inhalt geeignet ist, die öffentliche Sicherheit oder Ordnung zu gefährden, können polizeilich beschlagnahmt und eingezogen werden*.

Bij de nadere uitwerking van deze paragraaf vallen vooral twee aspecten op, want in paragraaf 9 lid 5 wordt vermeld dat geschriften kunnen worden verboden *'wenn in ihnen Organe, Einrichtungen, Behörden oder leitende Beamte des Staates beschimpft oder böswillig verächtlich gemacht werden'*, en in lid 7 *'wenn in ihnen offensichtlich unrichtige Nachrichten enthalten sind, deren Verbreitung geeignet ist, lebenswichtige Interessen des Staates zu gefährden'*. Omdat nu de belangen van de nationaal-socialisten en de belangen van de staat samenvallen konden de nationaal-socialisten hun tegenstanders op legale manier bestrijden en als staatsvijanden belasteren.

Na de Rijksdagbrand op 27 februari volgde een dag later, de 28e de *'Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutz von Volk und Staat'*, waarin nu bovendien ook nog de grondrechten van de burger werden opgeheven: In paragraaf 1 heet het: *'Die Artikel 114, 115, 117, 118, 123, 124 und 153 der Verfassung des Deutschen Reichs werden bis auf weiteres außer Kraft gesetzt. Es sind daher Beschränkungen der persönlichen Freiheit, des Rechts der freien Meinungsäußerung, einschließlich der Pressefreiheit, des Vereins- und Versammlungsrechts, Eingriffe in das Brief-, Post-, Telegraphen- und Fernsprecheheimnis, Anordnungen von Haussuchungen und von Beschlagnahmen sowie Beschränkungen des Ei-*

gentums auch außerhalb der sonst hierfür bestimmten gesetzlichen Grenzen zulässig'.

Op grond hiervan was de grondwet van de Republiek van Weimar zo goed als waardeeloos geworden en kon heel legaal de jacht beginnen op alle mensen, die de Nazis niet aanstonden. De communistische partij was toen al verboden en het heftige protest van de SPD in de Rijksdag mocht niet meer baten. Aan het eind van het jaar zaten rond 65.000 tegenstanders opgesloten in concentratiekampen, verder zijn er rond de 50.000 geëmigreerd.

Tegelijkertijd probeerde Hitler de 'Gleichschaltung' op het gebied van het culturele leven door te zetten, d.w.z. alles tot op het niveau van de nationaal-socialistische ideologie te reduceren. Het begon met de boekenverbranding in mei in Berlijn en in de grote universiteitssteden en met de herbezetting van de 'Deutsche Dichterakademie' door sympathisanten van het nieuwe regime en vond zijn voorlopige afsluiting op 22 september met de wet op de 'Reichsschrifttumskammer', waarvan iedereen die in de toekomst wilde publiceren lid moest worden. Daarmee was het hele literaire leven aan de controle van de staat onderworpen. Het waren vooral twee criteria, die steeds gehanteerd werden en wel 'artfremd', waarmee de joodse literatuur werd bedoeld en 'zersetzend' in de zin van kritisch-analyserend. 'Artfremde' en 'zersetzende' literatuur was on-Duits.

Een goed overzicht van de ontwikkeling van de Duitse literatuur in samenhang met de maatschappelijke ontwikkelingen vanaf 1918 vindt men in J. Berg e.a.: *'Sozialgeschichte der deutschen Literatur von 1918 bis zur Gegenwart'*, Fischer Taschenbuch Verlag (Nr. 6475), Frankfurt a.M. 1981. Een korte samenvatting vindt men bij Gebhardt, *Handbuch der deutschen Geschichte*, van K.D. Erdmann: *'Deutschland unter der Herrschaft des Nationalsozialismus 1933-1939'*, Deutscher Taschenbuch Verlag (Nr. 4220), München 1980. Teksten uit de tijd van het nationaal-socialisme vindt men bij E. Loewy, *'Literatur unterm Hakenkreuz'*, Fischer Bücherei, (Nr. 1042), Frankfurt a.M. 1969. Een aantal opstellen met betrekking tot speciale onderwerpen van de literatuur in het Derde Rijk is verzameld in: *'Die deutsche Literatur im Dritten Reich'*, ed. H. Denckler, Reclam, Stuttgart 1976. Dezelfde opzet heeft ook de opstellenbundel: *'Die deutsche Literatur in der Weimarer Republik'*, ed. W. Rothe, Reclam, Stuttgart 1974.

Adolf Wissel, Kalenberger Bauern familie, 1939.

'Völkische Dichtung'

Met hun poging na 1933 een literatuur in hun geest op te bouwen konden de nationaal-socialisten bij een belangrijke traditie van een conservatief-nationale literatuur in Duitsland aanknopen. Hierbij speelt het begrip 'volk' een centrale rol. Al sinds de Duitse Romantiek heeft dit begrip een mythische betekenis gekregen: een metafysische waarde, die niet verder meer afgeleid hoeft te worden. Dit heeft zijn vervolg gevonden in de zgn. 'Völkische Dichtung' in het begin van deze eeuw. Hoewel dit niet zonder meer hetzelfde is als nationaal-socialistische literatuur, is toch door het feit dat beide in de 'Volksgemeinschaft' een overkoepelende instantie over alle maatschappelijke tegenstellingen zoals bijv. klassenverschillen zagen, iets gemeenschappelijks aanwijsbaar, dat in anti-socialisme en anti-democratie uitmondt. Deze problemen heeft o.a. A. van Bormann uitgewerkt in het opstel *'Vom Traum zur Tat. Über völkische Literatur'* In: *Die deutsche Literatur in der Weimarer Republik*, p. 304-333. Een onderdeel hiervan is de als 'Heimatliteratur' omschreven literaire richting, die al in het laatste decennium van de 19e eeuw is ontstaan.

In het middelpunt stond de verheerlijking van het platteland en de boer als de meest oorspronkelijke vorm van leven in tegenstelling tot de stad met zijn ontworteld proletariaat en een kapitalistisch denkend burgerdom, dat slechts winstbejag kent. Schrijvers als Wilhelm van Polenz (1861-1903), Hermann Löns (1866-1914) en Gustav Frenssen (1863-1945) kunnen

hier genoemd worden.

In de tijd van de Republiek van Weimar werd het kapitalisme onderscheiden in 'schaffendes' en 'raffendes' kapitaal. Met het eerste werd de nationale industrie aangeduid, terwijl het tweede het bankkapitaal op het oog heeft, dat dan ook simpelweg als in joodse handen zijnde wordt omschreven. Hier kon het nationaal-socialisme bij aanknopen met zijn rassen-theorie en de 'Heimatliteratur' zonder moeite overnemen. De beruchte Adolf Bartels, die trots was op zijn antisemitisme, heeft deze samenhang toen voor het eerst uitvoerig in zijn in vele oplagen verschenen *'Geschichte der deutschen Literatur'* beschreven. Als basis hiervoor dienden rassistisch-conservatieve boeken als Paul de Lagarde *'Deutsche Schriften'* (1878/81), Julius Langbehn *'Rembrandt als Erzieher'* (1890) en Houston Stuart Chamberlain *'Grundlagen des 19. Jahrhunderts'* (1899).

De conservatief georiënteerde literatuur, die zich tijdens de Republiek van Weimar heeft ontwikkeld, vormt echter geen eenheid. Schrijvers als de late Hoffmannsthal en Stefan George met zijn elitaire literaturopvatting, maar eveneens Ernst Jünger, Hans Carossa en Rudolf Alexander Schröder, zoals ook de later overtuigde nationaal-socialisten als Hans Friedrich Blunck, Erwin Guide Kolbenheyer, Will Vesper en Friedrich Griese horen hierbij. Vele conservatieven hebben zich later duidelijk van het nationaal-socialisme gedistantieerd, wat echter niet kon verhinderen dat zij met hun denkbeelden voor het nationaal-socialisme zeer nuttig zijn ge-

weest.

Het lezende publiek heeft hiertussen niet zo'n groot verschil gemaakt. Hitler's *'Mein Kampf'* (1926/27), Rosenbergs *'Der Mythos des 20. Jahrhunderts'* (1930) en Darré's *'Neuadel aus Blut und Boden'* (1930) waren alleen duidelijker en directer dan bijv. Spengler, Moeller van den Broeck, Edgar Jung en Hans Grimm. Men hoefde inderdaad in 1933 deze schrijvers slechts organisatorisch te bundelen, hun werk als de eigenlijke Duitse 'arteigne' literatuur te proclameren en op deze manier de literatuur 'zu säubern' van de 'artfremde', dus joodse en decadente literatuur.

Het tragische is dat de 'universiteitsgermanistiek' hierbij een stevig handje heeft geholpen. Professoren als Herbert Cysarz, Ernst Bertram, Gerhard Fricke, Heinz Kindermann, Josef Nadler, Hans Neumann, Julius Petersen en vele anderen hebben de machtsvername als 'völkische Erneuerung' begroet.

Nationaal-Socialistische Kunst

Inhoudelijk gezien brengt het jaar 1933 niet veel nieuws op het gebied van de nationaal-socialistische literatuur, zij bestond al en krijgt slechts grotere betekenis. Bij de beoordeling van deze literatuur gaat het er niet om of zij waardevol is, maar om de vraag, wat er gelezen werd en inhoudelijk welke onderwerpen aan de orde kwamen.

Op grond hiervan kan men verschillende algemene onderwerpen onderscheiden, zoals een nationalistisch-chauvinistische oorlogsliteratuur, die de 'strijd' en het 'offer' heeft verheerlijkt, centrale begrippen van de nationaal-socialistische ideologie. De gedachte van de 'Frontkameradschaft' werd als ideale levensvorm verheerlijkt en diende als voorbeeld voor de 'Volks-gemeinschaft'. De anti-democratische tendens maakt duidelijk dat het hier eigenlijk om een terugkeer naar de autoritaire staat gaat. In de termen van het nationaal-socialisme heet dat 'Führer und Gefolgschaft'. Als voorbeelden kunnen hierbij genoemd worden: Werner Beumelburg *'Sperrfeuer um Deutschland'* (1929) en *'Die Gruppe Bosenmüller'* (1930), Walter Flex *'Der Wanderer zwischen beiden Welten'* (1915) en Hans Zöberlein *'Der Glaube an Deutschland'* (1931).

Dezelfde gedachte is ook van betekenis bij de 'Blut und Boden-Literatur', zoals in Friedrich Griese's roman *'Winter'* (1927) en Joseph Georg Oberkofler's roman *'Der Bannwald'* (1939), verder bij de nationaal-socialistische arbeidersliteratuur, waarin de integratie van de arbeiders in de fascistische 'Volks-gemeinschaft' als over-

winning van de klassentegenstellingen wordt beschreven, zoals in Max Bartel's roman *'Das unsterbliche Volk'* (1933) en in Alfres Karrasch's roman *'Parteigenosse Schmiedecke'* (1934).

Werkelijk belangrijke boeken zijn in deze tijd niet geschreven. Dit blijkt ook uit het overzicht, dat men in de eerdergenoemde *'Sozialgeschichte der deutschen Literatur von 1918 bis zur Gegenwart'* over *'Literatur im Dritten Reich'*, p. 361-416 vindt. De enige nog enigszins originele vormen zijn de propagandistische lyriek (bijv. nationaal-socialistische strijdlieden) en de zgn. 'Thingspiele', een soort openluchtoneel. Iedereen speelde mee en het was de bedoeling een sfeer van eensgezindheid en het gevoel bij een mythische gemeenschap te horen op te roepen.

In oktober 1933 vond in Berlijn een dergelijke bijeenkomst plaats, waarbij rond 60.000 mensen meededen, waaronder 17.000 leden van de S.A. Bekende teksten zijn van Euringer *'Deutsche Passion'* (1933) en Heydicke's *'Der Weg ins Reich'* (1935). Möller's *'Frankfurter Würfelspiel'* werd tijdens de Olympiade in 1936 opgevoerd. Deze monumentale vertoningen vindt men ook terug in de 'Reichsparteitage' in Neurenberg.

De esthetiserende tendensen van deze bijeenkomsten blijken uit de film *'Triumph des Willens'* (1934) van Leni Reifenstahl. Hierin kan men de eigenlijke functie van de kunst in het Derde Rijk zien: haar reductie tot het propagandistische. Walter Benjamin heeft deze kunst, die op de massa gericht is als volgt gekarakteriseerd in zijn opstel *'Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit'*. Zij verplaatst 'die Exekutierenden ebenso wie die Rezipierenden in einen Bann, unter dem sie sich selber monumental, das heißt unfähig zu wohlüberlegten und selbständigen Aktionen erscheinen müssen. Die Kunst verstärkt so die suggestiven Energien ihrer Wirkung auf Kosten der intellektuellen und aufklärenden. Die Verewigung der bestehenden Verhältnisse vollzieht sich in der faschistischen Kunst durch die Lähmung der (exekutierenden oder rezipierenden Menschen), welche diese Verhältnisse ändern könnten'.

De enkeling gaat in de massa tenonder. De esthetische schijn van de 'Volks-gemeinschaft' geeft hem weliswaar een korte bevrediging, maar lost de maatschappelijke problemen niet op in de zin van de humanitaire eisen van vrijheid en gerechtigheid. Deze fascistische esthetisering van de politiek concentreert zich volgens Benjamin op één punt: *'Dieser eine Punkt ist der Krieg. Der Krieg, und nur der Krieg, macht es möglich, Massenbewe-*

gungen größten Maßstabs unter Wahrung der überkommenen Eigentumsverhältnisse ein Ziel zu geben'.

'Ontaarde Kunst'

Een bijzonder droevig hoofdstuk is de vervolging van de zgn. 'ontaarde kunst'. Onder deze titel werd in de zomer van 1937 in München een tentoonstelling van moderne, maar nu doodverklarde kunst geopend. Hiermede werd de 'Gleichschaltung' als afgesloten beschouwd.

Onder 'ontaard' verstond men alle kunst, die in de ogen van haar vertegenwoordigers een nieuwe vorm van zien en nieuwe uitdrucks-mogelijkheden nastreefde om de mens bewuster te maken. De kunstenaars kozen dus abstracte en niet-figuratieve vormen. Of zij wilden wakker schudden, ontroeren of schokken, zij beeldden dus ook het lelijke en verschrikkelijke uit. Dit werd als ziek en gedegeneerd bestempeld en op grond van de ras-senleer als 'entartet' verboden.

Veel werd er toen vernietigd, maar ook naar het buitenland tegen harde valuta verkocht. Hitler zei trots bij de opening van deze tentoonstelling: *'Mit der Eröffnung dieser Ausstellung aber hat das Ende der deutschen Kunstvernarrung und damit der Kulturvernichtung unseres Volkes begonnen. Wir werden von jetzt ab einen unerbittlichen Säuberungskrieg führen gegen die letzten Elemente unserer Kulturzersetzung. Sollt sich unter Ihnen aber einer befinden, der doch noch glaubt zu Höherem bestimmt zu sein, dann hatte er nun ja vier Jahre Zeit, diese Bewährung zu beweisen. Diese vier Jahre aber genügen auch uns, um zu einem endgültigen Urteil zu kommen. Nun aber werden - das will ich Ihnen hier versichern - alle die sich gegenseitig unterstützenden Cliques von Schwätzern, Dilettanten und Kunstbetrügnern ausgehoben und beseitigt. Diese vorgeschichtlichen, prähistorischen Kultursteinzeitler und Kunststotterer mögen unseretwegen in die Höhlen ihrer Ahnen zurückkehren, um dort ihre primitiven internationalen Kritzeleien anzubringen. Allein das Haus der Deutschen Kunst in München ist gebaut vom deutschen Volke für seine deutsche Kunst.'*

Deze kunstwerken werden op een zodanige manier tentoongesteld, dat de onzekerheid van brede kringen van de bevolking tegenover moderne kunst gemakkelijker tot een volstrekt afwijzende houding kon worden gemanipuleerd. Wat men onder kunst in het Derde Rijk verstond, werd jaarlijks in het 'Haus der Deutschen Kunst' in München getoond; een kritische functie had deze kunst in ieder geval niet.

De consequentie van de kunstpolitiek van het Derde Rijk was, dat alles wat niet in het kader paste als tegen de nieuwe staat gericht gediskwalificeerd en dus verboden werd. In wezen was dit al die literatuur en kunst, die men als 'modern' omschreef, die zich bewust van traditie en overlevering probeerde los te maken, ja, zoals bij het Dadaïsme, waar men zich tegen de overgeleverde kunstopvatting in haar geheel keerde, om op deze manier haar onhoudbaarheid en anachronismen aan de kaak te stellen.

Na de eerste wereldoorlog ontwikkelde zich in Duitsland een rijke artistieke activiteit, zowel op het gebied van de experimentele kunst, het theater en de film, als op het gebied van bijv. de arbeidersliteratuur, die vooral tegen het einde van de 30er jaren door de BPRS (Bund Proletarisch-Revolutionärer Schriftsteller) steeds duidelijkere vormen aannam. Even belangrijk was de anti-oorlogsliteratuur (Remarque, Arnold Zweig) en de politiek kritische tijdschriftenpers, zoals 'Das Tagebuch' en 'Die Weltbühne', verbonden met namen als Carl von Ossietzky en Kurt Tucholsky.

Toch ontstaat ook hier geen homogeen beeld. Tussen een politiek engagement en het afwijzen van iedere vorm van politiek in verband met kunst bestaan er zeer vele posities, die allen op een of andere manier ook naar een maatschappelijke relevantie streven. Tenslotte hadden al deze pogingen geen succes. Het feit dat de nieuw gevormde democratie in de plaats kwam van de oude monarchie op grond van een militaire nederlaag en niet op grond van een duidelijk meerderheidsbesluit van de bevolking had tot gevolg, dat de breuk met de oude toestand niet zo radicaal was als de grondwet deed denken.

De traditie van het keizerrijk en zijn vormen van machtsuitoefening leefden in de tijd van de Republiek sterker voort dan de tijdgenoten op dat moment misschien dachten. Omdat men in brede kringen niet beseftte wat er werkelijk gebeurde, had Hitler zo vrij spel. Na 1933 bestond voor allen die zich niet wilden laten 'gleichschalten' daarom alleen de mogelijkheid om òf te emigreren òf te zwijgen. Joodse schrijvers hadden van begin af aan nauwelijks nog een reële kans. Ook op het gebied van de kunstpolitiek functioneerde de Duitse 'Gründlichkeit' bij de overheidsinstellingen uitstekend.

Emigranten-Literatuur

Men kan zonder meer stellen dat in de jaren 1933-1945 het belangrijkste gedeelte van de Duitse literatuur buiten Duitsland werd geschreven. Een goed overzicht

Ivo Saliger, *Das Urteil des Paris*, 1930.

biedt het hoofdstuk 'Literatur im Exil' van de al genoemde 'Sozialgeschichte der deutschen Literatur von 1918 bis zur Gegenwart' (p. 419-466). Uitgebreidere informatie geven: Alexander Stephan, 'Die deutsche Exilliteratur 1933-1945', München 1979, Alfred Kantorowicz, 'Politik und Literatur im Exil', Hamburg 1978 en Frühwald/Schieder, 'Leben im Exil', Hamburg 1981. Over de Duitse emigrantenliteratuur in Nederland gaat het nummer 94/1982 van het tijdschrift BZZLLETIN.

Het is nog steeds moeilijk vast te stellen hoeveel mensen na 1933 Duitsland hebben verlaten. Men neemt aan dat het er rond 400.000 zijn geweest, waarvan 2000 schrijvers en journalisten. Een zeer groot aantal, vooral linkse en joodse schrijvers, hebben na de Rijksdagbrand, die tot de bekende bloedige vervolgingen van communisten en socialisten heeft geleid, Duitsland verlaten.

Zoals al in de twintiger jaren was ook nu de literatuur in de emigratie geen homogeen geheel. Een zekere gemeenschappelijkheid bestond alleen in het afwijzen van het nationaal-socialisme en Hitler. Dit als anti-fascisme aan te duiden kan tot verwarring leiden omdat vooral de communisten hun strijd tegen het fascisme als anti-fascistisch omschrijven. Hiermede ontstaat dus een ideologische beperking van dit begrip. Tot een werkelijk eensgezind front tegen het fascisme is het in de 7 jaren tussen 1933 en 1939 niet gekomen. Er zijn hiervoor vele redenen aan te voeren: bijv. de verspreiding van de emigran-

ten over vele landen, de vaak moeilijke bestaansmogelijkheden, het onbegrip van de gastlanden, verschil van politiek uitgangspunt en desoriëntering ten opzichte van het politieke gebeuren. Hoewel men aanvankelijk dacht dat Hitler nooit lang aan de macht zou kunnen blijven, bleek spoedig dat hij niet alleen in Duitsland maar ook van het buitenland niet veel te vrezen had. Aan de andere kant hadden vooral burgerlijke schrijvers na de Moskouse processen en het Hitler-Stalin-pact moeite om nog enige vertrouwen in de communisten te behouden.

Dat zoiets als emigrantenliteratuur kon ontstaan is te danken aan enkele uitgeverijen in het buitenland, die bereid waren werk van deze vluchtelingen te drukken, zoals de uitgeverijen Querido en Allert de Lange in Amsterdam, Emil Oprecht in Zürich, Graphia in Karlstadt, Edition du Carrefour in Parijs, Bermann-Fischer in Wenen/Stockholm en vele anderen. Romans en politieke essays werden het meest gedrukt, in mindere mate lyriek en toneelstukken. De voorkeur voor proza is te verklaren, omdat hiervoor gemakkelijker lezers te vinden waren dan voor de andere genres. De onderwerpen waren uiteraard voor een groot deel gericht op de gebeurtenissen in het Derde Rijk, vervolging van joden en andersdenkenden, concentratiekampen en ontwikkelingen binnen het fascisme. Er werden echter ook neutrale onderwerpen behandeld, wat vooral uit de vele historische romans blijkt, waarvan de relatie met de eigen tijd niet altijd duidelijk was. Van bijzonder belang zijn de

romans die de emigratie zelf als onderwerp hebben, zoals bijv. Anna Seghers *'Transit'*, Klaus Mann *'Der Vulkan'*, Feuchtwanger *'Exil'* en Konrad Merz *'Ein Mensch fällt aus Deutschland'*. Maar tenslotte was de emigrantenliteratuur net zo verschillend van niveau als iedere andere literatuur. Men vindt er triviale literatuur bij en boeken zonder enige politieke pretentie naast felle anti-fascistische aanklachten. Hieronder waren ook meesterwerken, men hoeft alleen maar te denken aan namen als Brecht, Thomas Mann, zijn broer Heinrich, Döblin, Roth, Musil, Broch, Toller en vele anderen. Voor de literatuur zijn de PEN-congressen en het 'Internationale Schriftstellerkongress für die Verteidigung der Kultur' in Parijs op 21 en 25 juni 1935 van groot belang geweest. De betekenis van de emigrantenliteratuur is geweest, door middel van boeken en publicaties in tijdschriften steeds weer te wijzen op de ware aard van het nationaal-socialistische regime in Duitsland.

Men mag er niet van uitgaan dat in het Derde Rijk alleen Nazi-schrijvers hebben gepubliceerd. De nieuwe wereldbeschouwing kon niet van de ene dag op de andere worden gerealiseerd, maar hiertegen in het openbaar protesteren werd zo goed als onmogelijk. Zwijgen of zich op een wijze uitdrukken, die alleen indirect iets van protest kenbaar maakt, bleek de enige mogelijkheid te zijn, legaal iets tegen het regime in te brengen. Deze laatste vorm wordt meestal met het begrip 'Innere Emigration' omschreven. In een artikel in het al genoemde nummer over emigrantenliteratuur van het tijdschrift BZZLLTIN 94/1982 heb ik het 'verzet in de literatuur tijdens het Derde Rijk' (p. 84-88) behandeld.

De belangrijkste gedachten uit dit artikel zijn de volgende. Er zijn een aantal schrijvers die zich vanuit een christelijk-humanistisch uitgangspunt duidelijk van de nationaal-socialistische oorlogsverheerlijking en de 'Blut und Bodenmythos' hebben gedistantieerd. Te noemen is hier Reinhold Schneider, die in vele essays en verhalen steeds weer op het onderwerp van de tegenstrijdigheid van politieke en geestelijke macht ingaat. Met het oog op de jodenvervolgung schreef hij in 1938 het verhaal *'Las Casas vor Karl V.'* De monnik Las Casas komt op voor de door conquistadores onderdrukte en vervolgte Indianen. De oplossing dat Karl V onder de indruk is van de rede van Las Casas en de vervolging laat stopzetten, is ten opzichte van het Derde Rijk en Hitler wel een illusie. Hier wordt duidelijk hoe moeilijk een dergelijke literaire camouflagetechniek is. Wanneer begrijpt de lezer de eigenlijke

bedoeling nog, nl. dat wat tussen de regels staat?

Dat is vandaag de dag heel moeilijk te beoordelen, want vele lezers hebben toen sommige boeken heel anders gereciperd dan wij nu doen. Het meest bekende voorbeeld is Ernst Jüngers *'Auf den Marmorklippen'* (1939). Jünger, eigenlijk door zijn oorlogsboeken uit de 20er jaren gepredestineerd om een nationaal-socialistisch schrijver te worden, heeft zich heel vroeg al gedistantieerd van het nationaal-socialisme. Vanuit zijn elitair bewustzijn zag hij de aanhangers van de nationaal-socialistische beweging als plebs.

Het herkennen van de impliciete kritiek is ook ten opzichte van andere schrijvers niet gemakkelijk te bepalen. Dit is bijv. het geval bij Stefan Andres *'Wir sind Utopia'* (1943), Jochen Klepper *'Der Vater'* (1937), Werner Bergengrün *'Der Großtyrann uns das Gericht'* (1935) en *'Am Himmel wie auf Erden'* (1940) en tenslotte Gertrud von Le Fort *'Die Magdeburgische Hochzeit'* (1938). Velen hebben deze werken inderdaad als tegen het regime gericht gelezen, omdat inhumaniteit wordt becritiseerd en machtsmisbruik aan de kaak gesteld wordt. Vandaag de dag wekken zij echter de indruk van ambivalentie, de tegenwoordige lezer zou ze ook kunnen lezen zonder een kritische strekking ten opzichte van het regime te ontdekken.

Met deze beschrijving van de 'Innere Emigration' wordt niet gesuggereerd, dat het hierbij om duidelijke anti-fascistische verzetsliteratuur gaat. Men moet hier het verschil zien met de illegaal verschenen literatuur. Dat bewijst echter wel, hoe klein de marge binnen de legaal verschenen literatuur in het Derde Rijk was voor een ander standpunt dan de officiële nationaal-socialistische ideologie.

Anti-fascistische literatuur

Het is duidelijk dat op legale manier in het Derde Rijk geen anti-fascistische literatuur kon verschijnen. Het beste overzicht over het verzet is: Ger van Roon, *'Widerstand im Dritten Reich'*, München 1979, verder is nog te noemen: Kleßmann/Pingel, *'Gegner des Nationalsozialismus'*, Frankfurt a.M. 1980. In het bijzonder voor de arbeidersbeweging zijn twee boeken heel belangrijk: *'Widerstand und Exil der Deutschen Arbeiterbewegung 1933-1945'*, Verlag Neue Gesellschaft Bonn 1981 en Detlev Peukert, *'Die KPD im Widerstand'*, Wuppertal 1980. Ten opzichte van de illegale literatuur zijn twee opstellen zeer belangrijk: W. Brekle, *'Die antifascistische Literatur in*

Deutschland (1933-1945)' in: *Weimarer Beiträge* 16/1970, p. 67-128 en W. Emmerich, *'Die Literatur des antifascistischen Widerstandes'* in: *Die Deutsche Literatur im Dritten Reich*, dat boven al is genoemd.

De enige mogelijkheid voor deze anti-fascistische literatuur was de illegaliteit. Maar juist hierop was men niet voorbereid, conspiratie eist nu eenmaal een bepaalde vorm van gedrag en strategie. Omdat men hierop niet ingespeeld was en de oude ervaren partijleden, als zij niet in een concentratiekamp zaten al zeer vroeg moesten emigreren, had de Gestapo vooral in het begin vaak weinig moeite met het opsporen. Bovendien was het verklikken aan de orde van de dag, ook al omdat men als men op de hoogte was van zo'n strafbaar feit en dit niet aan de politie doorgaf, strafbaar was.

Dit neemt niet weg dat uit de akten en dossiers van de 'Gestapo' – de geheime staatspolitie – steeds weer blijkt op welke afschrikwekkende manier Duitsers met het nationaal-socialistische regime gekoöperd en zich gekonformeerd hebben. Vaak hebben ook volstrekt onpolitieke mensen door denuncieren en weigeren van hulp het regime bewust of onbewust gesteund.

Illegaal werk deden vooral communisten en socialisten. In literair opzicht zijn het vooral de leden van de BPRS die actief werden. Deze vereniging had zich aan het eind van de 20er jaren geconstitueerd en werd in 1933 verboden. Haar leden werden voorzover zij niet direct konden emigreren, gearresteerd. Alleen de jongeren die als schrijver nog niet bekend waren konden het illegale werk doen. Een bericht over de eerste periode van de leden van de BPRS die gearresteerd of zelfs gedood waren verscheen in 1934 in Zürich onder de titel *'Hirne hinter Stacheldraht'*.

Het is heel erg moeilijk een overzicht over deze ondergrondse literatuur te verkrijgen. De betrokkenen hebben nauwelijks documenten of aantekeningen achtergelaten, omdat dit veel te gevaarlijk was. Als de belangrijkste bron moeten dus de Gestapo-dossiers worden gezien, d.w.z. men ziet deze activiteiten vanuit het perspectief van de vijand en wat hem bekend was. Niettegenstaande dat bieden zij waardevol materiaal. Nieuw onderzoek maakt het echter zeer waarschijnlijk dat de omvang van het verzet veel groter was dan men eerst dacht. Veel is helaas verloren gegaan.

Tot de meest interessante verschijnselen in deze samenhang behoren de zgn. 'Tarnschriften'. Daaronder verstaat men druk-

werken, gecamoufleerd door een onschuldige en niet verdachte omslag of titelpagina met gefingeerde uitgever, plaats en jaar, die anti-fascistische werken bevatten. Het is moeilijk hier een onderscheid te maken tussen geschriften met een 'esthetische pretentie' en zuiver politieke geschriften met een tendentieuze inhoud. De meeste zijn door de Communistische Partij uitgegeven en hebben als doel teksten van de grote marxistische schrijvers, zoals Marx, Engels, Lenin etc. (bijv. het Communistisch Manifest) te verspreiden, in de eerste plaats wel onder de partijleden. In een boek van Heinz Gittig *'Illegale antifascistische Tarnschriften. 1933 bis 1945'*, Leipzig 1972, werden rond 600 verschillende titels beschreven.

Inmiddels zijn er nog veel meer gevonden. Behalve politieke zijn daaronder ook literaire teksten bijv. van Brecht. Zijn artikel *'Fünf Schwierigkeiten beim Schreiben der Wahrheit'* komt twee keer voor, één keer onder de titel *'Satzungen des Reichsverbandes Deutscher Schriftsteller'* en één keer onder de titel *'Praktischer Wegweiser für erste Hilfe'*. Een ander voorbeeld is de brief van Thomas Mann aan de literaire faculteit in Bonn, die onder de titel *'Briefe deutscher Klassiker'* in 1937 werd gedrukt. Een beroemd literair 'Tarnschrift' is *'Deutsch für Deutsche'*, samengesteld in 1935 door de 'Schutzverband deutscher Schriftsteller Sektion Frankreich'. Hierin vindt men o.a. gedichten van Johannes R. Becher, Brecht, Erich Weinert en teksten van Heinrich en Klaus Mann, Bruno Frei, Marchwitza, Billinger, Schönstedt, Anna Seghers en vele anderen.

Hieruit blijkt, dat de literaire vormen aan de strijdmethoden waren aangepast. Men schreef geen grote werken, maar men vervaardigde strooibiljetten en plakbriefjes met korte gedichten zoals bijv.

*Die Margarine wird teurer,
Die Butter noch mehr:
Volk ans Gewehr!*

Uit een overzicht bij Gittig blijkt op grond van gegevens uit Gestapo-dossiers, dat in de jaren 1933 tot 1936 wegens produceren, uitgeven, distribueren, over de grens brengen en niet aangeven van deze feiten meer dan 3000 mensen werden veroordeeld.

Eén van de meest bekende schrijvers, die illegaal werk deden, was Jan Petersen, pseudoniem van Hans Schwalm (geb. 1906). In 1930 werd hij lid van de KPD en een jaar later van de BPRS. Vanaf 1933 tot zijn emigratie in 1935 was hij leider van een verzetsgroep in Berlijn, die vooral uit leden van de BPRS bestond. Deze groep werd in 1935 opgerold. Petersen kon ternauwernood aan de arrestatie ont-

Franze Gerwin, Snitter, 1940.

komen. Deze groep gaf toen een illegaal tijdschrift uit: *'Stich und Hieb'*. Helaas is er geen exemplaar overgeleverd. Alleen in de *'ALZ'* (d.i. de *'Arbeiter Illustrierte Zeitung'*), die in Praag verscheen, staat er hierover een bericht. Petersen was tegelijk ook één van de redacteurs van het emigrantentijdschrift *'Neue Deutsche Blätter'*, dat in Praag verscheen. Hiervoor schreef Petersen vele kleine artikelen. Op het schrijverscongres in Parijs in 1935 verscheen hij als de 'man met het masker', als vertegenwoordiger van de in Duitsland gebleven anti-fascistische schrijvers. Nog in Duitsland schreef hij een soort reportageroman: *'Unsere Straße'*. Het manuscript heeft hij in 1934 in een cake naar Tsechoslowakije weten te smokkelen. In 1936 verscheen het boek in Moskou. Het is waarschijnlijk de enige roman die in Duitsland over de strijd van de ondergrondse tegen de Nazi-heerschappij geschreven werd. Een ik-verteller geeft een verslag van de bewoners van een straat in Berlijn, de 'Wallstraße', en hun strijd tegen het indringende fascisme. Voor in het boek worden 18 namen genoemd van mensen die bij deze strijd zijn omgekomen.

Een andere verzetsgroep, waar een groep schrijvers bij betrokken was, is 'Die rote Kapelle' of de Schulze-Boysen-Harnack-groep. In 1942 werden 118 arrestaties door de Gestapo verricht, meer dan 50 van hen werden geëxecuteerd, vermoord of begingen zelfmoord. De hierbij betrokken schrijvers waren Wilhelm Guddorf, Walter Husemann, John Sieg, Adam Kuck-

hoff, Walter Küchenmeister, Werner Krauss en Günther Weisenborn. Deze laatste werd in 1942 gearresteerd, heeft dit echter overleefd en schrijft na de oorlog het toneelstuk *'Die Illegalen'* (1946) en een soort autobiografie *'Memorial'* (1948). Van hem is ook één van de eerste beschrijvingen van de Duitse verzetsbewegingen: *'Der lautlose Aufstand'* (1953).

In deze samenhang neemt Werner Krauss, professor voor Romaanse talen, een bijzondere plaats in. Hij schreef na zijn arrestatie in 1942 in de volgende jaren, nadat hij ter dood was veroordeeld, in de gevangenis – gedeeltelijk met geboeide handen – een roman die door andere gevangenen uit de gevangenis werd gesmokkeld. De titel is *'PLN'* ('Postleitzahlnummer', d.i. postcode) en de ondertitel *'Passionen der halykonischen Seele'*.

Vele schrijvers moesten na aanvankelijk illegaal werk te hebben gedaan toch nog emigreren. Zo bijv. Johannes Wüsten, geb. 1896, schilder en schrijver. Hij deed in 1933 illegaal werk in Görlitz, maar moest al in 1934 naar Praag vluchten. Hier ontstonden zijn belangrijkste werken. In 1938 ging hij naar Parijs, waar hij in de handen van de Gestapo viel. Hij werd tot 15 jaar tuchthuis veroordeeld maar overleed al in 1943. Een ander is Stefan Hermlin, die tot 1936 illegaal werk deed in Berlijn, toen naar Frankrijk ging waar hem tenslotte na de bezetting van Frankrijk de vlucht naar Zwitserland lukt. Hier zouden nog vele namen te noemen zijn.

Behalve het boek van Werner Krauss zijn er nog meer werken in concentratiekampen en gevangenis ontstaat, bijv. in Buchenwald o.a. de novelle 'Esther' van Bruno Apitz (die later de KZ-roman schreef 'Nacht unter Wölfen'). Of Albrecht Haushofer, die pas laat een tegenstander van Hitler werd en in verband met de samenzwering van 20 juli 1944 op 23 april 1945 werd terechtgesteld. In zijn hand hield de dode het manuscript van gedichten vast – het zijn de zgn. 'Moabiter Sonetten'.

Belangrijk waren toen de boeken die over de ervaringen in de concentratiekampen verslag uitbrachten, geschreven door getuigen die de vlucht was gelukt of die na hun ontslag gevlucht zijn. Zoals bijv. Hans Beimler over zijn verblijf in Dachau, Willi Bredel in zijn roman 'Die Prüfung' (1934), Gerhart Seger over Oranienburg (1934), verder onder het pseudoniem Walter Hornung (eigenlijk Julius Zersfaß) en Karl Billinger (eigenlijk Paul Massing) over Dachau. Deze boeken verschenen als emigrantenliteratuur in het buitenland, maar werden ook vaak als 'Tarnschriften' in Duitsland bekend. Vaak echter bleven de lotgevallen van schrijvers die door de Gestapo werden opgepakt onbekend. Een voorbeeld deelt K.O. Paetel mede in zijn boek: 'Deutsche Innere Emigration. Anti-nationalsozialistische Zeugnisse aus Deutschland', dat in 1946 in New York verscheen. Het is een parodie op het sprookje van Roodkapje. Roodkapje is hier een klein meisje dat lid is van de 'Hitlerjugend' en wier grootmoeder voor ziekteherstel in een tehuis voor moeders van de NSV verblijft. Het Duitse

woud ruikt naar 'Blut uns Boden' en van de boze wolf wordt gezegd: 'Hij droeg een bruin vel opdat het kind zijn rasvreemde bedoelingen niet zou opmerken. Het kind vermoedde niets kwaads, want men zei toen, dat alle voor het volk schadelijke mensen in concentratiekampen zouden zijn opgesloten en zo geloofde het kind, een heel gewone hond van Duitse aard voor zich te hebben'. Na een kort gesprek tussen beiden haast zich de wolf naar de grootmoeder, eet haar op de gebruikelijke manier op, trekt haar kleren aan en legt zich in haar bed waarbij hij niet verzuimt als camouflage het 'Frauenschaftsabzeichen' op te spelden. Als Roodkapje komt en argeloos vraagt hoe het met de lieve oma gaat, lukt het de boze wolf zelfs haar 'volksnahe' stem heel bedrieglijk na te bootsen. Hij verklaart: 'Ach, mijn lief kind, vroeger ging het ons goed, vandaag de dag gaat het ons beter, het zou echter beter zijn, als het ons weer goed zou gaan!' Daarop volgen de gebruikelijke vragen naar de grote oren, de grote ogen en de grote bek en tenslotte vreet de ont-aarde wolf ook het 'Hitlerjugend'-meisje op. Als redder verschijnt natuurlijk niemand minder dan 'Reichsjägermeister' Hermann Göring, die aan de Duitsers zoals bekend in plaats van boter kanonnen voorschreef, nu echter van 'IG-Farben' wenst te horen, 'of men niet voor zijn privé-gebruik enkele kleine kanonnen in synthetische boter zou kunnen veranderen'. Göring snijdt kortweg de boze wolf met zijn 'Ehrendolch' de buik open en treft daar grootmoeder en Roodkapje behouden aan. 'Was dat een vreugde! De wolf werd aan de rijksslagerij toegewe-

zen, die sinds lang al geen vers vlees meer had gezien, en de wolf werd op grond van bonnen aan de bezitters van een rijks-vleeskaart verdeeld. Roodkapje werd tot 'Hitlerjugend'-leidster bevorderd, de grootmoeder kreeg als bijzondere gift van de 'Führer' een hele week lang een halve liter afgeroomde verse melk per dag. De 'Reichsjägermeister' echter mocht een geborduurde wolf op zijn uniform dragen'. Tot zover dit sprookje. Het lakonieke commentaar van de uitgever luidt: 'Slechts weinig exemplaren bereikten toen de openbaarheid. De onbekende auteur werd gearresteerd, de clichés werden vernietigd, het tijdschrift, waarin deze parodie verscheen werd meteen verboden'.

Wat is nu de betekenis geweest van deze verzetsliteratuur in Duitsland? Het effect is zeker niet groot geweest. Tegenover de perfect werkende propaganda van het Derde Rijk was dit verzet uiterst zwak. Door het regime zelf werd het verzwegen. Echter de mensen, die erbij betrokken waren hebben er hun leven voor op het spel gezet en voor een groot deel ook verloren. Men mag dit niet vergeten bij de beoordeling van deze literatuur.

In het Nederlands bestaat helaas weinig over de ontwikkelingen van de Duitse literatuur van 1933 tot 1945. Een nuttig boek, dat in deze samenhang kan worden genoemd is de catalogus die bij de tentoonstellingen in verband met de wisselwerking Berlijn-Amsterdam 1920-1940 is verschenen bij Querido (Amsterdam 1982) en het boek 'Nederland en het Duitse Exil' (Van Gennep, Amsterdam 1982).

Aanvulling op het artikel 'nascholing': april 1982

regio Amsterdam meldt:
gezamenlijk aanbod Vrije Leergangen M.O., Vrije Universiteit en de programmacommissie van de V.G.N.

doelgroep:	docenten geschiedenis, die werkzaam zijn in 1e en 2e graads gebied.
thema's:	De eindexamen onderwerpen 1983. a. Duitsland tussen 1918 en 1946 b. Nederland tussen 1939 en 1946.
plaats:	Vrije Universiteit te Amsterdam.
data:	thema a. 3 dinsdagavonden in september/oktober 1982 thema b. 3 woensdagavonden na de herfstvakantie 1982.
syllabus:	tegen geringe kosten verkrijgbaar.
docenten:	Prof. dr. J. C. Hess en dr. G. R. Zondergeld
cursusleider:	Drs. J. C. M. van Mook.

inlichtingen en aanmelding bij:

Drs. J. C. M. van Mook, Karthuizersstraat 1', 1015 LL Amsterdam - tel.: 020 - 252502.

De positie van de vrouw in nazi-Duitsland

Tineke van Loosbroek

In de jaren 1973-1980 was Tineke van Loosbroek als lerares geschiedenis werkzaam in het voortgezet onderwijs (havo-vwo).

Thans is zij verbonden aan de MO-opleiding van het Nutsseminarium te Amsterdam.

Dit artikel is het resultaat van een werkgroep vrouwengeschiedenis aan de MO-opleiding van het Nutsseminarium te Amsterdam onder leiding van de auteur.

De ideale nazi-man was de soldaat; de ideale nazi-vrouw was de moeder. De nazi-ideologie hield een scherpe reactie in op de vrouwenemancipatiebeweging van de jaren '20 en met hun extreem 'vrouw-vijandige' opstelling hadden de nazi's succes; bij mannen en vrouwen.

In dit artikel zal een poging worden gedaan deze noties die in hun algemeenheid wel bekend zijn, verder uit te diepen.¹

Als men zich bezig houdt met het thema 'de positie van de vrouw in nazi-Duitsland' stuit men op een aantal complexe en onderling verweven vragen zoals:

- hoe en waarom was het mogelijk dat Duitse mannen en vrouwen een politieke beweging steunden die uit was op het terugdraaien van alles wat door de progressieve emancipatiebewegingen was bereikt?
- wat was de aard en de politieke functie van het antifeminisme van de nazi's en hoe past de nazi-ideologie met betrekking tot de vrouw in de nazi-ideologie in het algemeen?
- hoeveel effect hebben de nazi's gesorteerd met hun antifeministische politiek en is het inderdaad juist, dat de nazi's dankzij deze politiek konden rekenen op de steun van een aanzienlijk deel van de Duitse bevolking?
- wat is de betekenis van dit alles voor de bestaande beeldvorming over fascisme en nationaal-socialisme in de geschiedwetenschap?

Dit artikel heeft zeker niet de pretentie, deze vragen uitputtend te behandelen. Daarvoor is het historisch onderzoek ook nog niet ver genoeg gevorderd; er is nog geen bevredigende samenvattende monografie over dit onderwerp verschenen.¹ Wel zal hopelijk duidelijk worden dat dit onderwerp van belang is; en niet alleen omdat vrouwen de helft van de mensheid uitmaken of omdat we willen weten hoe mensen in hun dagelijks leven het nationaal-socialisme beleefden. Vanuit het perspectief van de vrouwengeschiedenis kunnen ook een aantal wezenlijke aspecten van het nationaal-socialisme worden belicht.

1. De positie van de vrouw in de Weimarpubliek.²

Van de sociale en culturele vernieuwingen

Der deutschen Frau:

Wir wollen wieder Frauen haben,
Nicht Spielzeug ausgeschmückt mit Tand.
Der deutschen Frau und Mutter Gaben
Besitz kein Weib im Fremden Land.

Verehrungswürdig sollt ihr bleiben,
Nicht fremder Rassen Lust und Spiel.
Das Volk soll rein und sauber bleiben,
Das ist des Führers hohes Ziel.

Die deutsche Frau ist edler Wein.
Liebt sie, so blüht die Erde.
Die deutsche Frau ist Sonnenschein
Am heimatlichen Herde.

uit: Kuhn/Schneider, p 210

Twee uitingen van Hermann Göring over arbeidsplicht voor vrouwen uit 1938 en 1942.

Men neemt aan dat Göring zijn mening heeft gewijzigd na een gesprek met Hitler.

18 november 1938

'Wir müssen den Krieg so organisieren, dass alles bis ins letzte klar ist, dass man nur auf einen Knopf zu drücken braucht, und dann muss das runterlaufen, dass muss ein Wunder darstellen! Was das allerdings bedeutet, wird Ihnen sofort klar sein: Jeder deutsche Mensch, Mann und Frau zwischen 16 und 65 Jahren, muss eigentlich eine Mobilmachungsorder in der Tasche haben, muss wissen, wo er hin soll.'

2 februari 1942

Wenn das Rassepferd am Pflug eingespannt werde, verbrauche es sich schneller als das Arbeitspferd, infolgedessen könne man nie zu einer Frauendienstverpflichtung im allgemeinen kommen. Die hochwertigen Frauen hätten in erste Linie die Aufgabe Kinder zu bekommen.

uit: S. Bahjor, *Die Helfte der Fabrik*, Marburg 1980, p. 266-267

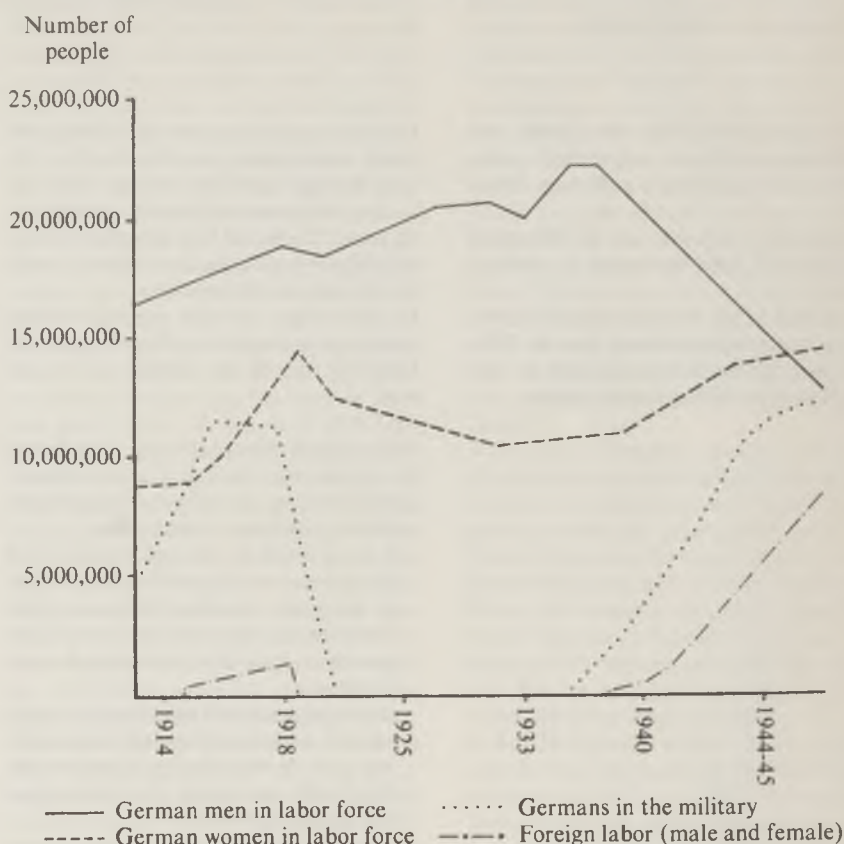
die de Weimarrepubliek begeleidden, is het politiek succes van de vrouwenemancipatie-beweging een in het oog springend aspect. In de grondwet van 1919 was vastgesteld dat mannen en vrouwen gelijke rechten (en plichten) hadden; er was algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen en de deur naar universiteit en openbare ambten was op een kier gezet. Maar deze gelijke rechten – waarin Duitsland vergeleken met de rest van Europa redelijk progressief was – hadden niet veel meer dan formele betekenis.

In de werkelijke positie van de vrouw weerspiegelden zich de sociale tegenstellingen en de dynamiek van de Duitse maatschappij als geheel. Vrouwen maakten ca. één derde van de beroepsbevolking uit; ongeveer evenveel als in de rest van Europa. Het overgrote merendeel van de vrouwen was dus huisvrouw. In het huizegezin bleef de vrouw volgens de wet ondergeschikt aan de man. Wel was het zo dat sinds 1870 het geboortecijfer was afgenomen: de gezinnen werden kleiner en hierdoor werd de mogelijkheid tot meer zelfstandigheid van de vrouw groter. Maar het lijkt niet waarschijnlijk dat daar ook echt gebruik van kon worden gemaakt. De economische situatie – inflatie, werkloosheid etc – was er niet naar.

Voor de vrouwen die wel economisch actief waren, was de emancipatie niet minder ver verwijderd. Zij waren dubbel belast omdat vrouwen – getrouwd of onge-trouwd – in de eerste plaats verantwoordelijk werden geacht voor de verzorging van de gezinsleden. Bovendien waren ze aangewezen op onaantrekkelijke laagbetaalde baantjes omdat beroepsonderwijs voor meisjes geen prioriteit had.

De meeste economisch actieve vrouwen waren werkzaam als 'mithelfende Familiëangehörige', hetgeen betekende dat ze werkten op de boerderij, in de winkel of het bedrijfje van hun man, vader of een ander familielid. In deze kleine, ouderwetse en arbeidsintensieve bedrijfjes leidden vele Duitse families een moeizaam bestaan. Het was deze sector, die het meest werd bedreigd door de concurrentie van de grote warenhuizen, de moderne industrie en door de daling van de landbouwprijzen. Slechts één derde van de economisch actieve vrouwen werkte in loondienst in de meer moderne, geïndustrialiseerde sectoren van de economie. Maar ook hier was vrouwenarbeid vooral te vinden in de minste gemoderniseerde, meest arbeidsintensieve bedrijfstakken: met name in de voedsel- kleding- en textielindustrie. Na de eerste wereldoorlog werden ook ongeschoolde vrouwelijke arbeiders aangenomen in grote moderne electrotechnische en chemische bedrijven. Ze vervingen hier

Samenstelling van de beroepsbevolking in Duitsland 1914-1945

uit: Bridenthal/Koonz, p. 468

Frauenlöhne in % der Männerlöhne (Tarifliche Stundenlöhne)

Jahr	Hilfsarbeiterinnen	Facharbeiterinnen
1913/14	71	58
1924	62	65
1928	66	63
1930	64	63
1933	70	66
1938	70	65
1943	70	65

uit: Kuebler, p. 156

geschoolde arbeiders die door de mechanisatie overbodig waren geworden.

De grootste verschuiving in de vrouwenarbeid vond echter plaats in de 'witte boorden' sector. Deze sector groeide snel door de toenemende burokratisering van overheid en bedrijfsleven. Hier was schoon, minder inspannend en iets beter betaald werk dat een relatief hoge status had en toch geschikt werd geacht voor vrouwen, of liever meisjes. Vergeleken hiermee was de verschuiving in de hogere regionen slechts van ondergeschikte betekenis. Er was een lichte stijging van het aantal onderwijzeressen en leraressen, vrouwelijke doktoren en ambtenaren, maar toch brachten slechts weinig vrouwen het tot verantwoordelijke posities.

Men kan dus concluderen dat de sociale en economische gelijkstelling van de vrouw achterbleef bij de politieke emancipatie. De taakverdeling tussen man en vrouw, waarbij de zorg voor het huishouden uitsluitend op de schouders van de vrouw rustte, was niet wezenlijk ter discussie gesteld, met alle nadelige gevolgen voor onderwijs- en ontplooiingskansen van dien.

Dat de traditionele rollen van de vrouw niettemin schoorvoetend aan het veranderen waren, was voor veel tijdgenoten al beangstigend genoeg. Daar waren allereerst de mannen die bang waren voor vrouwelijke concurrentie op de arbeidsmarkt, en hun vrouwen die van het inkomen van de man afhankelijk waren. Deze angst uitte zich in de crisistijd van de jaren '30 in een campagne tegen 'Doppelverdiener'. Daarnaast werd de vrouwenemancipatie gezien als een aanval op het gezin en de morele waarden. In veler ogen was de emancipatie de oorzaak van de 'zedenvverwildering' en het 'materialisme' van de moderne maatschappij. Zaken als vrijwillige geboortebepierking speelden hier een rol.

In dit klimaat was het extra moeilijk, de zaak van de vrouwenemancipatie te verdedigen. Vooral voor de middengroepen die door de maatschappelijke ontwikkeling in het nauw waren gebracht was de emancipatie weinig aantrekkelijk. Het was een zaak van status en prestige als een man kon zeggen dat zijn vrouw niet hoefde te werken. Overstappen op loonarbeid gold in deze groepen sowieso al als een daling op de maatschappelijke ladder. Voor de vrouwen uit de arbeidersklasse speelde dit minder een rol, omdat die al veel langer aan loonarbeid gewend waren. En de vrouwen uit de hogere kringen hadden meer onderwijskansen en dus gemakkelijker toegang tot aantrekkelijke banen. Toch betekende beroepsarbeid voor alle vrouwen een strijd tegen conventies en

*In Berlins einst berühmten El Dorado Nachtlokal lesbischer Frauen und femininer Männer
Verboten im Dritten Reich*

vooroordelen en – met hun plichten in het huisgezin – een dubbele belasting.

Het was een tegenstrijdige situatie: enerzijds ging de emancipatie nog lang niet ver genoeg; anderzijds ging de emancipatie al veel te ver. Het lijkt erop dat het naast elkaar bestaan van verschillende vrouwenrollen diepe sociale spanningen veroorzaakte die uiteindelijk in de nazi-beweging een uitweg vonden.

2. De verkiezingspropaganda van de nazi's

De nazi's speelden in hun verkiezingspropaganda vanaf 1930 handig in op de problemen die door de vrouwenemancipatie niet waren opgeheven of zelfs aan de oppervlakte waren gekomen.³ Een aantal thema's keren in deze propaganda steeds terug: het bolsjewisme was een bedreiging voor het gezin; als gevolg van de zedenvverwildering was het huwelijk in discrediet geraakt; de mannen werden uit hun banen gedrongen door de oneerlijke concurrentie van vrouwen die minder konden verdienen omdat ze er geen gezin van hoefden te onderhouden.

Hiermee vertolkte Hitler diep gevoelde angsten die een voedingsbodem hadden in de realiteit. Zo werden mannelijke arbeiders inderdaad zwaarder door de werkloosheid getroffen dan de vrouwelijke.⁴ De oorzaak was dat de meeste mannen uitgerend in die sectoren werkten, waar de

meeste werkloosheid voorkwam: de bouw en de zware industrie. Overigens was er onder vrouwen veel verborgen, niet geregistreerde werkloosheid. En hoewel aangevoeld kon worden dat de meeste vrouwen werkten uit economische noodzaak, en in typisch 'vrouwelijke' banen die niet zo gemakkelijk door mannen overgenomen konden worden, was men in brede kring van mening dat het een effectief middel tegen de werkloosheid zou zijn, als de 'Doppelverdiener' uit het arbeidsproces geweerd zouden worden. Zo werden de vrouwen, die bepaald niet voor hun plezier arbeid binnenshuis combineerden met arbeid buitenshuis, tot zondebok gemaakt voor de economische crisis.

Ook waar het het huwelijk betrof gaf Hitler een onjuiste, maar toch door de subjectieve beleving van velen bevestigde weergave van de stand van zaken. In de publiciteit was veel aandacht voor fenomenen als echtscheiding, ongehuwd moederschap, geboorteregeling en dergelijke. Bovendien bleven veel vrouwen ongehuwd door het 'vrouwenoverschot' als gevolg van de eerste wereldoorlog.⁵ Zo kon het lijken alsof het huwelijk uit de gratie was. In werkelijkheid zette ook in Duitsland, evenals in de rest van Europa, het moderne patroon van meer huwelijken met minder kinderen zich door.

Tegenover de beangstigende ontwikkelingen van de moderne maatschappij zette

Hitler zijn organische 'Volksgemeinschenschaft'. Hierin zou eenieder de plaats innemen, die hem of haar van nature toekwam. Zo beloofde Hitler dat hij de vrouw en het gezin in hun oude waarde zou herstellen. De democratie en de vrouwenemancipatie hadden ertoe geleid dat de vrouwen de mannen waren gaan imiteren en zo een karikatuur van zichzelf maakten. Als de nazi's aan de macht waren, zouden er geen 'tegennatuurlijke' eisen meer worden gesteld aan de vrouwen. Dan zouden de vrouwen niet meer hoeven te concurreren in een vijandige mannenwereld, maar ze zouden terug mogen naar het gezin. Daar zou de vrouw weer respect afdwingen en een zelfstandige positie innemen. Ze zou haar eigen bijdrage leveren aan de nationale wederopstanding door het opvoeden van de nieuwe generatie.⁶ Hitler zou een eind maken aan het morele verval. Door Joodse of bolsjewistische, in ieder geval niet-Duitse invloeden, dreigde de Duitse vrouw te degenereren tot een bleekzuchtig type, dat geen gezonde Duitse kinderen meer kon voortbrengen. In dit verband werd een beeld geschilderd van opgemaakte, rokende en drinkende vrouwen, die alleen uit waren op geld en vermaak.⁷ Het symbool van het morele verval was Berlijn, het 'Sündenbabel' met zijn 'Asphaltkultur'.⁸ Daar tegenover stelde Hitler als ideaalbeeld het platteland, waar de oude waarden nog onaangetast waren en waar gezonde vrouwen zich nog wilden wijden aan een groot gezin.

Het is waarschijnlijk dat de nazi's met deze propaganda gevoelige snaren raakten, vooral bij slachtoffers van de modernisering, die de maatschappelijke ontwikkeling niet konden overzien en er geen greep op hadden. Dat de Duitse vrouwen in grotere getale op de nazi's zouden hebben gestemd dan de mannen, is een onjuiste notie die men in de historische literatuur wel tegenkomt. Vrouwelijke kiezers waren oververtegenwoordigd bij andere conservatieve antifeministische partijen zoals het Centrum en de Duits-nationalen. Bij de nazi's wordt een oververtegenwoordiging van mannen aangetroffen.⁹

3. De vrouwen- en gezinsideologie van de nazi's

Als de nazi's over het 'wezen der vrouw' schreven of spraken, werden ze lyrisch, mystiek en vaag, en tegelijk liet de boodschap aan duidelijkheid niets te wensen over: de Duitse wederopstanding was een mannelijke gebeurtenis; aan de vrouw was door de natuur de familiesfeer toegewezen. Zij moest zich wijden aan haar taken als huisvrouw en moeder.¹⁰ Het klonk heel

vererend: de vrouw stond in onmiddellijke relatie tot de 'Urgrund des Seins'.¹¹ Haar sterke kant was niet de ratio, het verstand – dat bij de nazi's toch al niet zo hoog stond aangeschreven – maar het gevoel, het instinct, de opoffering.

In een toespraak voor nazi-vrouwen in 1934 heeft Hitler zijn opvattingen uiteengezet.¹² Volgens hem hadden vrouwen en mannen ieder hun eigen wereld. De wereld van de man was de staat, de strijd voor de 'Volksgemeinschenschaft'. De wereld van de vrouw was kleiner: haar man, haar familie, haar kinderen en haar huis. Zonder die kleine wereld zou de grote wereld van de man echter niet kunnen bestaan. Mannen en vrouwen hadden ieder hun eigen taak te vervullen in de 'Volksgemeinschenschaft' en daarom moest de kleine wereld gescheiden blijven van de grote. Het ideaal voor de man was de soldaat. Voor de vrouw was het de moeder, die kinderen baart '(...) in ewig geduldiger Hingabe, in ewig geduldigem Leid und Ertragen, Jedes Kind das sie zur Welt bringt, ist eine Schlacht, die sie besteht für das Sein oder Nicht-Sein ihres Volkes', aldus Hitler.

Als moeder was de vrouw dus gelijk aan de man, zo niet beter. Dit neemt echter niet weg, dat de vrouw ondergeschikt moest zijn aan de man. Om Hitler nog eens te citeren: 'So war die Frau in allen Zeiten die Gehilfin des Mannes und damit seine treueste Freundin, und auch der Mann war zu aller Zeiten der Hüter seines Weibes und damit ihr bester Freund'. Voor vrouwenemancipatie was in deze ideologie geen plaats. Volgens Hitler was het een door het 'Joodse intellect' uitgevonden woord. In de 'werkelijk goede tijden van het Duitse leven' hoefde de vrouw zich nooit te emanciperen. Precies zoals in die goede tijden de man nooit hoefde te vrezen dat hij uit zijn positie tegenover de vrouw zou worden verdrongen.

Ook de partij-ideoloog Alfred Rosenberg moest van vrouwenemancipatie weinig hebben. In 'Der Mythos des Zwanzigsten Jahrhunderts' (1930) is daar het een en ander over te lezen: Met behulp van de leer van de vrouwenemancipatie had de Jood de 'Würzel unseren ganzen Seins überhaupt' aangetast. De vrouw was opgezet tegen de man en ondertussen was haar 'Instinkt der Manneswahl' verloren gegaan. Als er niet snel een grondige zuivering doorgevoerd zou worden, zou Duitsland en heel Europa alleen nog door bastaarden bewoond worden. De eerste taak van de vrouw was dus het zuiverhouden van het ras, maar in plaats daarvan hadden veel vrouwen geluisterd naar de vijanden van ras en volk en waren ze in alle ernst bereid geweest, omwille van

Die deutsche Frau und Mutter in der N.S.D.A.P.

Welche Stellung nimmt die Frau und Mutter in unserer Bewegung ein? Welche Rolle soll ihr im Dritten Reiche zugeteilt werden?

Ist es wahr, daß der Nationalsozialismus die Frau entrecchten will, daß er alle berufstätigen Frauen brotlos machen will? Nein, nie und nimmer, das sind bodenlose Lügen und Verdrehungen! (...)

Die Frau soll sich auch im öffentlichen Leben betätigen dürfen, aber auf Gebieten, die ihrer natürlichen Veranlagung entsprechen. Es gibt so viele Gebiete, z.B. Wohlfahrtspflege, Krankenpflege, Erziehungswesen usw., wo die Frau dem Manne nicht nur gleichkommt, sondern überlegen ist; aber von rein männlichen Angelegenheiten sollte sie sich selbst zurückhalten, und die gesund empfindende Frau wird es auch von selbst tun. (...) Der Nationalsozialismus will nicht, wie immer behauptet wird, das geistige Niveau der Frauen herabdrücken, sondern im Gegenteil heben, aber für Straßenkämpfe und Saalschlachten sind unsere Frauen, Mütter und Bräute zu schade: das haben wir von jeher gern den roten Kavalieren und Hütern der Frauenrechte überlassen. Was hat den Frauen aber die so verlockend gepriesene rote Herrschaft gebracht?

Die braven, arbeitsamen Männer waren durch Arbeitsmangel zur Untätigkeit verdammt, und unfähig, eine Familie zu erhalten. Die Unterstützungsgroschen reichten nicht für das Allernotwendigste. Namenloses Unglück zog die Verhetzung auf den Stempelstellen nach sich. Die Frauen aber mußten früh aus dem Hause, um nur irgendeine Kleinigkeit zu verdienen. Die Wirtschaft verkam, die Kinder lagen den Tag über unbeaufsichtigt auf der Straße, und wenn die Frau abends abgearbeitet nach Hause kam, sah sie nur noch matt und müde auf die Trümmer ihres einst erträumten Glückes.

Die deutschen Frauen wollen keine Vernichtung der Familie, wie sie ihnen unter dem vollendeten roten Regiment in Rußland gezeigt wird. Sie wollen den ewigen Naturgesetzen gehorchen, denn sie allein bedeuten ihnen größtes Glück und nicht jene Phantome, die ihnen von roter Seite als Glück angepriesen wurden. Können die Frauen sich etwas Schöneres denken, als mit dem geliebten Manne im trauten Heim im ehrfürchtigen Hinhorchen auf das innere Wesen schöpferischen Muttertums die Jahrhunderte und Jahrtausende erleben?

uit: S. Kuebler, p 93-94

Bayerische Hochzeit – soe wie es das Neue Reich sich wünscht!

kiesrecht en parlamentszetels 'Dem Manne den Kampf bis aufs Messer anzusehen', aldus Rosenberg.¹³

Hieruit blijkt, hoezeer de nadruk op het biologische moederschap een racistische component had. Die preoccupatie met de raszuiverheid vinden we overal terug; de vrouw was de hoedster van het ras. In de vrouw ontsprong de bron van het volk, en als die bron troebel werd of opdroogde, zou het volk geen volk meer zijn, dan zouden de Duitsers ophouden te bestaan.¹⁴

Hoe past nu deze ideologie in het geheel van de nazi-'Weltanschauung'? Allereerst moet worden vastgesteld dat het voor een groot deel conservatieve, patriarchale opvattingen zijn, die gemeengoed waren in brede kringen, ook buiten Duitsland. Dit conservatieve antifeminisme was een onderdeel van de bestrijding door de nazi's van het liberalisme in het algemeen. Ten tweede kwam het voort uit het militarisme, het 'Männerbund'-karakter van de NSDAP, waarin brute kracht en mannelijke suprematie de boventoon voerden. Ten derde moet het worden gezien in samenhang met het nationalisme en imperialisme. De daling van het geboortecijfer werd gezien als een nationale ramp. Voor het veroveren van 'Lebensraum' was het noodzakelijk dat de vrouwen zich concentreerden op het voortbrengen van zoveel mogelijk kinderen.

Deze drie componenten zijn weliswaar wezenlijke componenten van de nazistische ideologie, maar we kunnen ze ook

terugvinden in conservatieve, nationalistische programma's.¹⁵ Ze zijn verenigbaar met de traditionele opvatting waarin het patriarchale gezin een in zichzelf besloten eenheid is en als zodanig de kleinste eenheid in een organisch, hiërarchisch geordend geheel.

De racistische component was daarentegen uiteindelijk niet te verenigen met de conservatieve gezinsopvatting. Hier komt het – door Nolte zo genoemde – 'Weltheilungs'-karakter van het nationaal-socialisme naar voren.¹⁶ Het volk was bedreigd door de 'rassische Verseuchung' en moest tot elke prijs van de ondergang worden gered. Zo geredeneerd kon het gezin geen zelfstandige eenheid zijn. Het was ondergeschikt aan volk en ras.

In paragraaf 5 zal worden behandeld, hoe de nazi's deze racistische ideologie vertaalden in een bevolkingspolitiek. Nu moet eerst aandacht worden besteed aan de maatregelen die de vrouwen uit de beroepsarbeid terug in het gezin moesten brengen.

4. Vrouwenarbeid in het Derde Rijk

Toen de nazi's in januari 1933 aan de macht kwamen waren ze vastbesloten, daar te slagen waar alle voorgaande regeringen hadden gefaald: het oplossen van de werkloosheid. Er kwam een werkverschaffingsprogramma voor de mannen en voor vrouwen zouden nog slechts drie soorten arbeid officieel goedgekeurd zijn: de voortplanting, het huishouden en 'vrou-

welijke' beroepen.¹⁷ Meisjes werden aangemoedigd werk te zoeken in de huishouding, liefst op het platteland. De campagne tegen de 'Doppelverdiener' werd verscherpt en tegelijkertijd werd een begin gemaakt met de opbouw van een nazi-vrouwenorganisatie die alle Duitse vrouwen zou bezighouden met collecteren voor de Winterhulp, vrijwilligerswerk, koken en naaiecursussen, zuigelingenverzorging, etc. Verder werden er maatregelen genomen tegen vrouwelijke ambtenaren en er werd een numerus clausus van 10% ingesteld voor vrouwelijke studenten op de universiteit.

De meest spectaculaire maatregel was de zg. 'huwelijkslening'. Als men ging trouwen kon men een bedrag tot duizend mark lenen, bestemd voor de aanschaf van huusraad. De lening werd verstrekt op voorwaarde dat de vrouw na het huwelijk haar baan zou opgeven. Bij de geboorte van ieder kind werd een kwart van de lening kwijtgescholden.

Bij nadere beschouwing van deze maatregelen vallen twee zaken op. Op de eerste plaats zijn het merendeels indirecte maatregelen. De vrijheid van het bedrijfsleven om aan te nemen wie men wilde werd niet aangetast. Zo kwam het bijvoorbeeld nooit tot een wet tegen de 'Doppelverdiener'. Ten tweede zijn het maatregelen met een dubbel doel. Meisjes werden niet alleen aangemoedigd om op het platteland te gaan werken opdat ze arbeidsplaatsen vrij zouden maken voor jongens, maar ook omdat het werken in de open lucht zo goed zou zijn voor de gezondheid. En dat was weer van groot belang voor het toekomstige moederschap. Bij de huwelijkslening is de dubbele bodem helemaal duidelijk. Die moest fungeren als regelrechte baarpremie.

De vraag of deze maatregelen effect sorteerden is niet eenvoudig te beantwoorden. Het lijkt erop dat de nazi's er niet in slaagden, algemene trends in de samenleving om te buigen. De vlucht van het platteland naar de stad ging gewoon door. Hetzelfde geldt voor de toename van de vrouwenarbeid in de 'witte boorden' sector. Het aandeel van de vrouwenarbeid op het totaal van de beroepsbevolking nam weliswaar af, maar dat had meer te maken met het snellere herstel van de werkgelegenheid voor mannen na 1934. Absoluut valt er zelfs een lichte stijging van de vrouwenarbeid te constateren. Die stijging blijft overigens ver achter bij de stijging van het totale aantal vrouwen tussen de 14 en 65 jaar.

De conclusie lijkt gewettigd dat de gezinnen zich gedroegen zoals het regime dat wenste, maar niet meer dan te pas kwam bij hun eigen behoeften en aspiraties.

Vrouwen hielden op met loonarbeid zodra het gezin zich dat financieel kon veroorloven omdat ze overbelast waren door de dubbele taak. De propaganda voor het huisvrouwchap, gecombineerd met het herstel van de werkgelegenheid voor mannen, sloot dus wel degelijk aan bij de behoeften van veel vrouwen. Waarschijnlijk kon het regime daarom bij veel vrouwen populair worden.¹⁸

Na 1936 werden de nazi's onverwachts in verlegenheid gebracht door het succes van hun eigen politiek. De 'Blitzkrieg'-economie draaide inmiddels op volle toeren. De arbeidsmarkt raakte overspannen en de nazi's begonnen zich te realiseren dat vrouwenarbeid op het thuisfront essentieel zou zijn voor het slagen van hun imperialistische plannen.¹⁹ Dat vereiste echter een radicale koerswijziging waarin alle tot nog toe zo fanatiek verdedigde opvattingen over de positie van de vrouw overboord gegooid moesten worden.

Het aanpassen van de ideologie was daarbij nog niet eens het grootste probleem. Hoewel de nazi's ongetwijfeld zelf geloofden in hun antifeministische ideologie, waren ze cynisch en hypokriet genoeg om het begrip 'vrouwelijke arbeid' naar behoefte op te rekken. Er werd dan ook een nieuw propaganda-offensief ingezet, waarin de 'Duitse moeder' werd aangespoord, zich ook in de munitiefabriek op te offeren voor het vaderland.²⁰

Het was veel moeilijker om de vrouw ook daadwerkelijk de fabriek in te krijgen. In principe waren er twee mogelijkheden: dwang of materiële stimulanzen. Hier raakte het regime verstrikt in de problemen.²¹ Loonsverhogingen stuitten op tegenstand van de werkgevers, en zouden bovendien de inflatoire druk op de economie vergroten. Bovendien zou hierdoor de vraag naar consumptiegoederen onaanvaardbaar toenemen, wat ten koste moest gaan van de investeringen in de oorlogsindustrie. Ook andere stimulerende maatregelen als het verbeteren van kinderopvang en werkomstandigheden kwamen niet van de grond door de hoge kosten.

Een andere mogelijkheid om loonarbeid aantrekkelijker te maken, was uitbreiding van carrière-perspectieven voor vrouwen door middel van scholing. Dat zou echter hebben betekend dat de nazi's de vrouwen een fundamenteel recht op arbeid toekenden en dat was nooit de bedoeling geweest. Vrouwenarbeid moest een tijdelijke zaak blijven.²²

Het gevolg van het uitblijven van stimulanzen was, dat alleen die vrouwen in de oorlogsindustrie gingen werken, die het geld hard nodig hadden. In de oorlog werd het werk zelfs steeds onaantrekkelijker:

de arbeidstijd werd verlengd en de huishoudelijke taken werden er door de oorlogsomstandigheden ook niet lichter op. Het werd in toenemende mate duidelijk, dat de kosten van de oorlog onevenredig zwaar drukten op de minst draagkrachtige groepen. Geen wonder dat er sociale onrust ontstond en dat de arbeidersbevolking vrouwendienstplicht eiste: als de vrouwen uit de beter gesitueerde milieus zich niet vrijwillig wilden opofferen voor het vaderland, moest het maar onder dwang gebeuren, zo luidde de boodschap.²³

De mogelijkheid van arbeidsconscriptie voor vrouwen is inderdaad meermalen aan de orde geweest bij de beleidsbepalende instanties van het Derde Rijk. Na 1936 was de vrouwenarbeid wel toegenomen, maar men had uitgerekend dat er nog een arbeidsreserve van ongeveer 3½ miljoen vrouwen was. Als die niet zouden worden ingezet, zou Duitsland de 'Endsieg' wel kunnen vergeten. De meeste hoge regeerings- en legerfunctionarissen drongen dan ook herhaaldelijk aan op arbeidsdienstplicht voor vrouwen. Hitler heeft er echter steeds zijn veto over uitgesproken. In plaats van vrouwen werden op grote schaal buitenlandse dwangarbeiders ingezet: mannen en vrouwen.

Volgens Mason moet deze terughoudendheid worden verklaard uit binnenlandspolitieke motieven: het regime was zich ervan bewust dat een groot deel van zijn populariteit, of tenminste passieve steun, te danken was aan de patriarchale, beschermende politiek ten aanzien van vrouwen, en vreesde grote binnenlandse onrust en daling van het moreel van de troepen als besloten zou worden tot dienstplicht.²⁴ Winkler daarentegen vindt dat dit niet als enige verklaringsgrond kan dienen. Zij wijst op de beslissende rol van Hitler, op het feit dat Hitler tot het bittere einde heeft vastgehouden aan zijn lange-termijn doeleinden, tegen alle rationele en economische argumenten in. Hitler wilde dat de Duitse vrouw werd gespaard, niet zozeer omdat hij kleinburgerlijke vooroordelen had tegen vrouwen in mannenberoepen, maar omdat de gezondheid van de vrouw en dus haar baarcapaciteit niet in gevaar mocht worden gebracht. Na de 'Endsieg' moest immers het Duitse imperium worden bevolkt met het 'Herrenras'.²⁵ Hier blijkt hoe onlosmakelijk het antifeminisme verbonden was met de racistische en sociaal-darwinistische ideologie. Dat de buitenlandse vrouwen en de Duitse vrouwen uit de arbeidersklasse zich moesten uitsloven, was blijkbaar geen bezwaar. Hitler was alleen geïnteresseerd in 'rassisch wertvol' mensenmateriaal.

Uit het handboek van de nazi-vrouwenorganisatie Das NS-Frauenwerk, 1934

Deutsche Frau, deutsche Mutter, deine Aufgabe ist es, das Rassengewissen deines Volkes zu sein. 'Willst du wissen, was sich ziemt, so frag' bei edelen Frauen an.' Die germanische Frau war als Priesterin und Ärztin anerkannt und hoch geachtet. Sie wird sich diese Achtung zurückerobert, wenn sie wieder Priesterin deutscher Art und Ärztin deutscher Rasse geworden ist.

Und dazu gehört in erster Linie, daß sie mithilft, das Sterben unseres Volkes aufzuhalten. Der Kampf gegen den Tod ist die Aufgabe des Arztes. Der Tod des einzelnen ist naturgegeben; der Kampf gegen den Tod wird nie imstande sein, den Gegner völlig aus der Welt zu schlagen. Der Tod eines Volkes ist nur dann unvermeidlich, wenn der Wille zum Leben erlischt. Wir wissen alle, daß der Geburtenrückgang unser deutsches Volk, ja die ganze nordische Rasse zu vernichten droht. Jeder einzelne hat die Aufgabe, dagegen anzukämpfen. (...)

Zeige, deutsche Frau, daß auch du noch das Heldische der nordischen Kämpferin in dir trägst, daß du dem Kampf nicht ausweichst, sonder ihn auf dich nimmst. Alles für Deutschland!

Annie Kienast (geb. 1897) vertelt in 1980 over haar ervaringen met het nazi-systeem.

Zij was v.a. 1919 lid van de S.P.D. en van een socialistische vakbond.

1934/35 überlegte ich, ob ich nicht in den aktiven Widerstand gehen sollte. Das war nicht meine Idee. Ich traf zufällig Gewerkschafter und Genossen auf der Straße. Sie hörten, daß ich eine eigene Wohnung besaß. Daraufhin kamen sie mit ihrer Schreibmaschine und verfaßten dort Flugblätter und Material. Wir hatten die Schreibmaschine auf Decken gestellt und alles verhängt, damit keine Geräusche aus meiner Wohnung dringen konnten. Wir haben zunächst ausprobiert, ob man nichts hören konnte, denn mein Nachbar war ein überzeugter Nazi. Mein Nachbar hat nichts gemerkt. Dabei hat das Frauenbild in jener Zeit sehr geholfen. Die Nazis hielten Frauen für dumm und nur für geeignet, eine gute Hausfrau und Mutter zu sein. So kam mein Nachbar gar nicht auf die Idee, in mir etwas anderes als die dumme kleine Nachbarin zu sehen.

Der alltägliche Faschismus. Frauen im Dritten Reich. Berlin/Bonn 1981, p. 28

5. Bevolkingspolitiek in het Derde Rijk

Voor de vrouwen in het Derde Rijk moest het moederschap het hoogste doel, de enig ware bestaansvulling zijn. Het was de 'volkse plicht' van iedere vrouw, het streefgetal van vier kinderen te baren. De nazi's hadden zich het ambitieuze doel gesteld, de daling van het geboortencijfer om te zetten in een stijging. Daartoe werden allerlei maatregelen genomen.²⁶

De wetten tegen abortus, geboorteregeling en homosexualiteit werden verscherpt, maar echtscheiding, bij voorbeeld op grond van onvruchtbaarheid, werd gemakkelijker gemaakt. Er kwamen ook sociale voorzieningen zoals kinderbijslag, beschermende wetten voor vrouwelijke arbeiders, zwangerschapsverlof, moeder-en-kind-zorg, etc. Over de huwelijkslening is hierboven al het een en ander gezegd. Verder kwamen er verbeteringen op het gebied van de gezondheidszorg voor vrouwen en meisjes, en werd ook de sportbeoefening door meisjes gestimuleerd.

De maatregelen werden gepresenteerd als het toppunt van moderniteit, en dat was op zichzelf geen onjuiste kwalificatie. Vrouwensport bijvoorbeeld was in grote delen van Duitsland tot dan toe als iets zeer onwettig beschouwd en voor sociale voorzieningen ten bate van het gezin was in de Weimartijd vergeefs gestreden. Maar over de ware bedoelingen achter deze progressieve maatregelen werd geen blad voor de mond genomen. Ze werd de Duitse jeugd voorgehouden: 'Dein Körper gehört Deiner Nation'.²⁷ Al spoedig konden de nazi's de eerste successen melden in de 'geboortenoorlog'. Was het geboortencijfer in 1933 nog 971.000 geweest, in 1934 was het al 1,2 miljoen en in 1939 was het gestegen tot 1,4 miljoen. Veelzeggender zijn de cijfers per duizend vrouwen in de vruchtbare leeftijd. In 1933 was dat 58,9; in 1939 was het gestegen tot 84,8.²⁸ De nazi's maakten in hun propaganda gretig gebruik van deze cijfers. Volgens hen bleek eruit dat het Duitse volk dankzij de nieuwe orde weer vrouwen had gekregen in de toekomst. Dit was het bewijs van de wedergeboorte van de natie.

Deze interpretatie van de cijfers is destijds al aangevallen door tegenstanders van het regime en sindsdien is er een heel debat over gevoerd door demografen en sociaal-historici, dat tot op heden nog niet is verstomd.²⁹ Zo wordt er o.a. aangevoerd dat de vergelijking onjuist is. De cijfers zijn inderdaad hoger dan die uit 1933 maar dat zegt niet zoveel omdat dat het hoogtepunt van de crisis was. Als men ze vergelijkt met de cijfers uit de jaren '20 is er

*Vom Werken wurden unsre Hände rauh,
wir achten's nicht,
wir dienen ohne Fragen und stolz.
Den nur die deutsche Bauernfrau
wird ihres Volkes Blut bewahren und
tragen.*

eerder sprake van normalisering dan van stijging. Bovendien wordt er gewezen op de toename van het aantal huwelijken: dat was een algemeen-Europese trend die zich in Duitsland ook voordeed. Getrouwde vrouwen baren nu eenmaal meer kinderen dan ongetrouwde; dat heeft niets te maken met de populariteit van een regime. Anderzijds waren er ook invloeden die eerder een daling dan een stijging zouden doen verwachten, zoals de terreur en de oorlogsdreiging, waardoor met name tegenstanders van het regime ervoor terugschrokken om een gezin te stichten. Als men die negatieve invloeden incalculeert wordt het netto-resultaat positiever.

In dit korte bestek kunnen maar enkele van de argumenten in deze ingewikkelde discussie worden genoemd. Het gaat ook niet om de demografische ontwikkeling an sich, maar om de conclusies die eruit getrokken kunnen worden voor de populariteit van het regime. Welnu, het is opmerkelijk dat er een – in Europa unieke – stijging van de geboortencijfers was. Maar naar de vraag, in hoeverre dit toe te schrijven is aan enthousiasme voor het regime moet nog veel onderzoek worden gedaan. Uiteindelijk ging het om een terroristische

diktatuur, die de bevolking manipuleerde met 'Zuckerbrot und Peitsche'. Het is zeer goed mogelijk dat angst, en de wens zo weinig mogelijk op te vallen, ook een rol hebben gespeeld.³⁰ Om te illustreren dat er wel degelijk reden was voor angst en conformisme, ook waar het het privéleven betrof, zal nu enige aandacht worden besteed aan de racistische en sociaal-darwinistische component van de bevolkingspolitiek.

Op 28 juni 1933 hield de minister van binnenlandse zaken Frick een rede, waarin hij aankondigde dat het nieuwe regime de dreigende 'Volkstod' als gevolg van het dalende geboortencijfer zou gaan bestrijden. Maar hij gaf duidelijk te verstaan dat lang niet ieder kind welkom was. Volgens hem was reeds 20% van de Duitse bevolking 'erbbiologisch geschadigt' en dus niet geschikt voor voortplanting. De situatie was des te gevaarlijker, omdat de bevolkingsgroepen in Duitsland zelf zeer hoge geboortecijfers vertoonden. Hij kondigde daarom maatregelen aan. Afgezien van de uitschakeling van de Joden moesten de uitgaven voor asociale en geesteszieken drastisch beperkt worden. Voor de gezonde en waardevolle mensen moest de staat daarentegen meer gaan uitgeven. Men moest de moed hebben, het volk 'nach seinem Erbwert zu gliedern'.³¹ Achter de maatregelen werd haast gezet. Al in juli 1933 kwam er een wet 'zur Verhütung erbkranken Nachwuchses'. Hierin werd bepaald dat iedereen die aan een erfelijke ziekte leed, onder dwang gesteriliseerd moest worden. Sommige hierin genoemde erfelijke ziektes zijn eenduidig medisch diagnostiseerbaar, zoals erfelijke blindheid en doofheid. Maar andere ziektes, zoals zwakzinnigheid en schizofrenie, zijn veel minder grijpbaar en dus geschikt om diegenen die als 'asociaal' en 'minderwaardig' golden, uit te schakelen voor de voortplanting. In feite was hier geen sprake van een medisch, maar van een sociaal criterium.

Bij alle maatregelen in het kader van de bevolkingspolitiek werd een dergelijke sociaal-darwinistische selectie toegepast. Zo moesten aanstaande echtparen, die in aanmerking wilden komen voor de huwelijkslening, zichzelf en hun 'Sippe' onderwerpen aan een 'medisch' onderzoek. Als er in de familie onaangepast gedrag voorkwam werd de aanvraag voor de huwelijkslening afgewezen. Dit kon van alles inhouden: alcoholisme, prostitutie en landloperij, maar ook werkschuheid, de kinderen niet kunnen opvoeden en zich niet kunnen inpassen in de 'Volksgemeinschaft'. Ook voor het huwelijk zelf moest men zich aan dergelijke onderzoeken

onderwerpen. Verder werd abortus op eugenetische gronden toegestaan.

Uiteindelijk was het de bedoeling dat over de erfelijke waarde van alle Duitsers systematisch dossiers zouden worden aangelegd. Met name in SS-kringen circuleerden plannen om met behulp van zo'n administratie over te gaan tot systematische teelt van het 'Herrenras'. Een eerste aanzet daartoe vormden de 'Levensborn'-huizen, waar meisjes van goed ras kinderen van SS-ers ter wereld konden brengen.

Het ging de nazi's dus niet alleen om de kwantiteit, maar ook om de kwaliteit. Het mensenmateriaal moest systematisch worden geselecteerd; 'nutteloze eters' moesten worden uitgeroeid. Hierover werd gesproken en geschreven in een pseudo-wetenschappelijke medische en biologische taal. Dit werkte versluierend; uiteindelijk waren het geen medische, maar sociale criteria die beslisten over de erfelijke waarde.

De nazi's hebben hun eugenetische politiek gelukkig nooit in volle omvang in praktijk kunnen brengen, maar desalniettemin zijn er toch tot 1937 200.000 mensen gesteriliseerd, waarbij 70 mannen en 367 vrouwen de dood vonden.³³ In 1939 werd een euthanasie-actie gestart, waarbij totaal 70.000 mensen werden gedood.³⁴ In 1941 moest de euthanasie-actie worden stopgezet omdat er teveel angst en onrust onder de bevolking door ontstond. Dit kon niet geheim gehouden worden omdat het in Duitsland zelf gebeurde. Ook de andere eugenetische plannen werden verdaagd tot na de 'Endsieg'. Alleen de massale vernietiging van de Joden is doorgegaan. Joden waren gemakkelijker te isoleren; en het is ook niet voor niets in het veraf gelegde Polen gebeurd.

Juist het feit, dat de 'Endlösung' wel is doorgezet, moet ons waarschuwen voor het bagatelliseren van de racistische en sociaaldarwinistische component van de nazi-gezinspolitiek. Mason slaat de plank mis als hij stelt dat dit 'irrationele, onpraktische fantasieën' waren van een sektarisch karakter.³⁵ Tenslotte was het de bedoeling dat het Derde Rijk duizend jaar zou duren en geen twaalf jaar.

De eugenetische aspecten van de bevolkingspolitiek leggen de specifieke dimensie bloot, waarin het nationaal-socialisme zich onderscheidt van het Italiaanse fascisme en waarin het – in navolging van Nolte – 'radikaalfascisme' moet worden genoemd.³⁶

Der Reichsführer SS
und
Chef der
Deutschen Polizei
Im Reichsministerium
des Innern
SS-Befehl
für die gesamte SS und Polizei

Berlin, den 28. Oktober 1939

Jeder Krieg ist ein Aderlaß des besten Blutes. Mancher Sieg der Waffen war für ein Volk zugleich eine vernichtende Niederlage seiner Lebenskraft und seines Blutes. Hierbei ist der leider notwendige Tod der besten Männer, so betrauernswert er ist, noch nicht das Schlimmste. Viel schlimmer ist das Fehlen der während des Krieges von den Lebenden und der nach dem Krieg von den Toten nicht gezeugten Kinder.

Die alte Weisheit, daß nur der ruhig sterben kann, der Söhne und Kinder hat, muß in diesem Kriege gerade für die Schutzstaffel wieder zur Wahrheit werden. Ruhig kann der sterben, der weiß, daß seine Sippe, daß all das, was seine Ahnen und er selbst gewollt und erstrebt haben, in den Kindern seine Fortsetzung findet. Das größte Geschenk für die Witwe eines Gefallenen ist immer das Kind des Mannes, den sie geliebt hat. Über die Grenzen vielleicht sonst notwendiger bürgerlicher Gesetze und Gewohnheiten hinaus wird es auch außerhalb der Ehe für deutsche Frauen und Mädel guten Blutes eine hohe Aufgabe sein können, nicht aus Leichtsinne, sondern in tiefstem sittlichem Ernst Mütter der Kinder ins Feld ziehender Soldaten zu werden, von denen das Schicksal allein weiß, ob sie heimkehren oder für Deutschland fallen.

Auch für die Männer und Frauen, deren Platz durch den Befehl des Staates in der Heimat ist, gilt gerade in dieser Zeit die heilige Verpflichtung, wiederum Väter und Mütter von Kindern zu werden. Niemals wollen wir vergessen, daß der

Sieg des Schwertes und das vergossene Blut unserer Soldaten ohne Sinn wären, wenn nicht der Sieg des Kindes und das Besiedeln des neuen Bodens folgen würden.

Im vergangenen Krieg hat mancher Soldat aus Verantwortungsbewußtsein, um seine Frau, wenn sie wieder ein Kind mehr hatte, nicht nach seinem Tode in Sorge und Not zurücklassen zu müssen, sich entschlossen, während des Krieges keine weiteren Kinder zu erzeugen. Diese Bedenken und Besorgnisse braucht ihr SS-Männer nicht zu haben; sie sind durch folgende Regelung beseitigt:

1. Für alle ehelichen und unehelichen Kinder guten Blutes, deren Väter im Kriege gefallen sind, übernehmen besondere, von mir persönlich Beauftragte im Namen des Reichsführers SS die Vormundschaft. Wir stellen uns zu diesen Müttern und werden menschlich die Erziehung und materiell die Sorge für das Großwerden dieser Kinder bis zu ihrer Volljährigkeit übernehmen, so daß keine Mutter und Witwe aus Not Kümmernisse haben muß.
2. Für alle während des Krieges erzeugten Kinder ehelicher und unehelicher Art wird die Schutzstaffel während des Krieges für die werdenden Mütter und für die Kinder, wenn Not oder Bedrängnis vorhanden ist, sorgen. Nach dem Kriege wird die Schutzstaffel, wenn die Väter zurückkehren, auf begründeten Antrag des einzelnen wirtschaftlich zusätzliche Hilfe in Großzügiger Form gewähren.

SS-Männer und Ihr Mütter dieser von Deutschland erhofften Kinder zeigt, daß Ihr im Glauben an den Führer und im Willen zum ewigen Leben unseres Blutes und Volkes ebenso tapfer, wie Ihr für Deutschland zu kämpfen und zu sterben versteht, das Leben für Deutschland weiterzugeben willens seid!

Der Reichsführer SS
H. Himmler

uit: Kuebler, p. 129, 130

Slotopmerkingen

Het nationaalsocialisme was een uiting van diepe onvrede met de industriële kapitalistische maatschappij, met de grote stad, met de twintigste eeuw. De strijd tegen de modernisering was een strijd tegen de maatschappelijke krachten die duizenden vrouwen ertoe hadden gebracht (of gedwongen) de huiselijke haard te verlaten om te gaan werken in fabrieken en kantoren. De afkeer van de democratie was tegelijkertijd een afkeer van de emancipatie van de vrouw.³⁷ Het antifeminisme sloeg ook aan bij vrouwen omdat de emancipatie een liberaal karakter had. De sociale en economische

voorwaarden om er werkelijk van te kunnen profiteren, ontbraken. Zo bleef voor de meeste vrouwen alleen de vrijheid over, om zich dubbel te laten uitbuiten.

Deze factoren zijn belangrijk bij de verklaring van de opkomst van het nationaalsocialisme als massa-beweging. Voor de verklaring van de overwinning van het nationaalsocialisme zijn ze uiteraard onvoldoende. Daar waren ook andere machten in het spel.

Na de Machtsübernahme wist Hitler een zwijgende meerderheid achter zich te verzamelen door de mannelijke werklozen weer aan het werk te helpen en de vrouwen een nieuwe status te verlenen als 'Duitse moeder'. Vooral in de – door Haff-

ner zo genoemde – ‘goede nazi-jaren’ van 1935 tot 1937 moet het regime zich bij vrouwen een zekere populariteit hebben verworven.³⁸ Dat veranderde met de nadering van de oorlog. De ‘Volksgemeenschap’ ontpopte zich als een klasse-maatschappij. Vrouwen uit de hogere- en middenklassen trokken zich weinig aan van de aansporingen van het regime om een bijdrage te leveren aan de oorlogsinspanning. De vrouwen en meisjes uit de arbeidersklasse hadden geen keus.

De ‘Volksgemeenschap’ was een – bewust of onbewust – vaag gehouden begrip. In de propaganda werd er voortdurend op gehamerd, maar in werkelijkheid bleven de sociale tegenstellingen bestaan. Dat het niet de bedoeling was, sociale ongelijkheid op te heffen, blijkt uit de sociaal-darwinistische aspecten van de bevolkingspolitiek. De nazi’s konden het zich nog niet permitteren, hun sociaal-discriminerende eugenetische plannen door te zetten. Daarvoor waren ze te afhankelijk van de passieve steun van de bevolking. Vandaar dat in de propaganda de ‘Volksgemeenschap’ en ook het gezin zo werden opgehemeld. Dit had een duidelijk politieke functie: de bevolking had een veilige haven nodig; een beschutting tegen de verschrikkingen.

Desalniettemin werd het gezin ondermijnd. Kinderen werden aan de invloed van de ouders onttrokken. Het huwelijk en de voortplanting werden tot staatsaangelegenheid verklaard. Schoenbaum heeft erop gewezen, dat de nazi’s het omgekeerde hebben bewerkstelligd, van wat ze beloofden. In plaats van een landelijk pre-industrieel utopia waren ze gedwongen de verstedelijking, de industrialisatie en de vrouwenarbeid te stimuleren. Schoenbaum concludeert, dat hieruit voor de vrouwen – evenals voor de arbeidende bevolking in het algemeen – een nieuwe status van relatieve emancipatie onstond.³⁹ Deze conclusie gaat uit van een onjuiste identificatie van kwantitatieve uitbreiding van vrouwenarbeid met emancipatie.

In de bestaande literatuur over het thema ‘vrouw en fascisme’ wordt veel nadruk gelegd op de pogingen om de vrouwen terug te dringen naar het gezin en op het relatieve falen van die politiek vanwege de eisen van de oorlogseconomie. In feite is dat niet karakteristiek voor het nationaal-socialisme. Overal in Europa zien we dat vrouwen in tijden van economische crisis het recht op arbeid wordt ontnomen.⁴⁰ In tijden van hoogconjunctuur daarentegen raakt de ideologie van ‘de vrouw hoort in het gezin’ tijdelijk op de achtergrond. Vrouwen fungeren in de industriële maatschappij als goedkoop arbeidsreserveleger.

Deze kleinburgerlijke en opportunistische elementen heeft het nationaal-socialisme gemeen met andere anti-emancipatorische stromingen. De uitgangspunten volk en ras zijn echter de in dit verband doorslaggevende kenmerken van het nationaal-socialisme. De karakteristieke anti-emancipatorische inhoud van het nationaal-socialisme moet worden gezocht in de pogingen om mensen *tot in hun privéleven* ondergeschikt te maken aan volk en ras.

Noten

1. Belangrijke literatuur over dit onderwerp: J. Stephenson, *Women in Nazi Society*, London 1975.
T. Mason, ‘Women in Germany, 1925-1940, Family, Welfare and Work’ in: *History Workshop* 1 (1976) p. 74-113 en 2 (1976) p. 5-32.
C. Koonz, ‘Mothers in the Fatherland: Women in Nazi Germany’ in: R. Bridenthal, C. Koonz (ed), *Becoming Visible, Women in European History*, Boston, 1977, p. 445-473.
D. Winkler, *Frauenarbeit im Dritten Reich*, Hamburg, 1977.
A. Bleich, ‘Vrouwen en fascisme’ in: M. Leeftang (ed) *Fascisme toen en nu*, Amsterdam 1979, p. 117-128.
G. Bock, ‘Frauen und ihre Arbeit im Nationalsozialismus’ in: A. Kuhn, G. Schneider (ed), *Frauen in der Geschichte*, Düsseldorf, 1979, p. 113-149.
S. Kuebler (ed) *Frauenalltag und Frauenbewegung im 20. Jahrhundert, Materialsammlung* Bd. III, Frankfurt/M, 1980.
Frauengruppe Faschismus Forschung, *Mutterkreuz und Arbeitsbuch, Zur Geschichte der Frauen in der Weimarer Republik und im Nationalsozialismus*, Frankfurt/M, 1981.
A. Bleich, ‘Vrouwen en fascisme’ in: *Oud en Nieuw Fascisme*, Amsterdam, 1982. herdruk van het gelijknamige artikel uit 1979)
2. Dit gedeelte is grotendeels gebaseerd op Mason p. 77-86.
3. Bleich 1979, p. 125.
4. Mason p. 92; Stephenson, p. 79-80.
5. Koonz, p. 445.
6. Koonz, p. 449; Stephenson, p. 9.
7. Mason, p. 82, 88.
8. E. Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*, München, 1979, p. 411.
9. Mason, p. 89-90.
10. E. Huber, *Das ist Nationalsozialismus*, 1933. Geciteerd in: G.L. Mosse, *Nazi Culture*, London 1966, p. 47.
11. G. Diehl, *Die deutsche Frau und der Nationalsozialismus*, 1933. geciteerd in: M. Klaus, *Mädchen in der Hitlerjugend*, Köln, 1980, p. 30.
12. Deze rede staat volledig afgedrukt in M. Domarus, *Hitlers Reden und Proklama-*

tionen 1932-1945, München 1963, Bd. I, p. 449-451. Alle volgende Hitler-citaten zijn uit deze rede.

13. A. Rosenberg, *Der Mythos des Zwanzigsten Jahrhunderts*, 1930. geciteerd in: Kuebler, p. 95-96.
14. K. Beyer, *Die Eberbürtigkeit der Frau im Nationalsozialistischen Deutschland*, 1933. Geciteerd in: Klaus, p. 26.
15. Stephenson, p. 18-19, behandelt de antifeministische opvattingen van DNVP en Centrum.
16. Nolte, p. 292, 503.
17. Het volgende is in hoofdzaak gebaseerd op Mason, p. 91-93 en Stephenson, p. 84-87.
18. Mason, p. 8.
19. Mason, p. 5 e.v., Stephenson, p. 98 e.v.
20. Koonz p. 466.
21. Mason, p. 15-17.
22. Winkler, p. 190.
23. Winkler, p. 188.
24. Mason, p. 21.
25. Winkler, p. 187-189.
26. Deze maatregelen worden opgesomd in: Mason, p. 95-97 en Stephenson, p. 40-50.
27. H.P. Bleuel, *Das saubere Reich. Theorie und Praxis des sittlichen Lebens im Dritten Reich*, Bern/München, 1972. p. 162.
28. Mason, p. 102.
29. Stephenson, p. 51-57; Mason, p. 102-105.
30. Bock, p. 124.
31. Nolte, p. 459.
32. Bock, p. 124-136, besteedt uitgebreid aandacht aan deze sociaal-darwinistische politiek.
33. Bock, p. 124.
34. M. Broszat, *Der Staat Hitlers*, München, 1969, p. 398-401.
35. Mason, p. 23.
36. Nolte, p. 462.
37. D. Schoenbaum, *Die braune Revolution. Eine Sozialgeschichte des Dritten Reiches*, München 1980 (1966) p. 226.
38. S. Haffner, ‘Zes geschiedperioden in twintig jaar’ in: *Berlijn – Amsterdam 1920-1940*, Amsterdam 1982, p. 23.
39. Schoenbaum, p. 241.
40. Zie voor pogingen tot beperking van vrouwenarbeid in de jaren ’30 in Nederland: A. Schoot Uiterkamp, ‘Terug naar het paradijs’ in: *Jaarboek 1978 voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*, Nijmegen 1978, p. 182-242.

Het gebruik van kwantitatief materiaal in de klas

B. Molenkamp

Werken met kaarten is in de brugklas een bittere noodzaak, als we de leerlingen tenminste een beetje vertrouwd willen maken met de ligging van al die voor hen vreemde plaatsen. Historische gebeurtenissen spelen zich immers af in tijd maar ook in ruimte, en daarom moeten leerlingen in staat zijn om de in de leerboeken vermelde plaatsnamen, rivieren, wateren en bergen te lokaliseren. We moeten het echter ook in de brugklas niet laten bij het louter lokaliseren van deze gegevens.

Aan de hand van een voorbeeld gaan we na welke mogelijkheden een kaart in relatie tot ander materiaal ons kan bieden.

We beschikken over de volgende gegevens:

- lijst van winnaars van de Olympische Spelen;
- kaart van de Griekse wereld;
- kaart van Griekenland met fysisch-geografische ondergrond;
- een tekst over demografie in Griekenland.

Thema: De Griekse kolonisatie

Doelgroep: brugklasleerlingen

Beginsituatie: de leerlingen moeten enigszins vertrouwd zijn met het werken met historische kaarten. Zij moeten in staat

zijn zelfstandig een plaats op de kaart te vinden en de lokatie ervan kunnen beschrijven.

Doelstellingen: Met behulp van kaartmateriaal, een tabel en een tekst moeten leerlingen:

- een aantal oorzaken van de Griekse kolonisatie kunnen opnoemen;
- enkele gekoloniseerde gebieden kunnen opnoemen;
- het begrip kolonisatie kunnen omschrijven;
- verband kunnen leggen tussen twee kaarten;
- verband kunnen leggen tussen een tabel en een kaart;
- verband kunnen leggen tussen een tekst en een kaart;
- enkele problemen kunnen opnoemen die voortkomen uit bevolkingsgroei;
- verband kunnen leggen tussen bevolkingsgroei en voedselproblemen;
- enkele problemen kunnen opnoemen die voortkomen uit kolonisatie;

De volgende opdrachten kunnen verstrekt worden:

- teken in je schrift een kaart van de Griekse wereld volgens bijgaand voorbeeld;
- teken in de kaart de woonplaats van de

Olympische winnaars (op het voorbeeld zijn niet alle plaatsen ingetekend, moeten door de leerlingen zelf op een of andere kaart gezocht worden);

- schrijf bij die woonplaats telkens de beginletter van de naam van die plaats;
- verbind met een lijn de gevonden plaatsen;
- zijn die gebieden nu nog Grieks?
- de schaal is 1:25 miljoen, bereken de omvang van dat gebied, en ga na hoeveel kilometer Syracuse van Olympia verwijderd is;
- bekijk de kaart van Griekenland en schrijf op wat je opvalt ten aanzien van:
 - de ligging van de meeste steden (verklaar dat ook);
 - de ligging van de vruchtbare streken;
 - de natuurlijke voorwaarden van dit land voor de akkerbouw;
- lees de tekst en schrijf op wat er in een bepaalde periode gebeurd is met de Griekse bevolking;
- tot welke problemen kan dit gebeuren aanleiding gegeven hebben?
- welke oplossing hebben bepaalde Grieken voor dit probleem gevonden?
- welke andere oplossing zou ook mogelijk geweest zijn;

- deze periode in de Griekse geschiedenis noemen we wel de kolonisatieperiode. Kolonisatie betekent volksplanting. Leg nou met eigen woorden uit wat er in die periode gebeurd is.
- bedenk een paar problemen waarmee de kolonisten te maken konden krijgen.
- (N.B. de gebieden waar de Grieken kwamen waren uiteraard niet 'leeg')

Tabel: beroemde overwinnaars van de Olympische spelen

Chionis uit Sparta
 Kimon uit Athene
 Milon uit Kroton
 Hieronymus van Andros
 Hieron, alleenheerser van Syracuse
 Theron, alleenheerser van Akragas
 Ergoteles uit Himera
 Xenophon uit Korinthe
 Diagoras uit Rhodos
 Eutynos uit Lokroi
 Sotades uit Kreta
 Antipatros uit Milete
 Kleitomachos uit Thebe

Uit: H. D. Schmid, Fragen an die Geschichte, Frankfurt am Main, 1980.

Tekst

Het toenemen van de bevolking in Griekenland:

De totale bevolking van Griekenland wordt in het jaar 400 voor Christus geschat op rond 4 miljoen inwoners. In het jaar 1000 voor Christus woonden er in Griekenland niet meer dan ongeveer 1½ miljoen mensen. Je kunt je voorstellen welke problemen dit opleverde.

Gegevens ontleend aan:

Colin McEvedy en R. Jones, Atlas of world population, Penquin Books 1978

Uit: H. Heumann, Geschichte für Morgen, deel 1 pag. 55.

VGN nieuws

Conferentie 200 jaar betrekkingen Verenigde Staten - Nederland

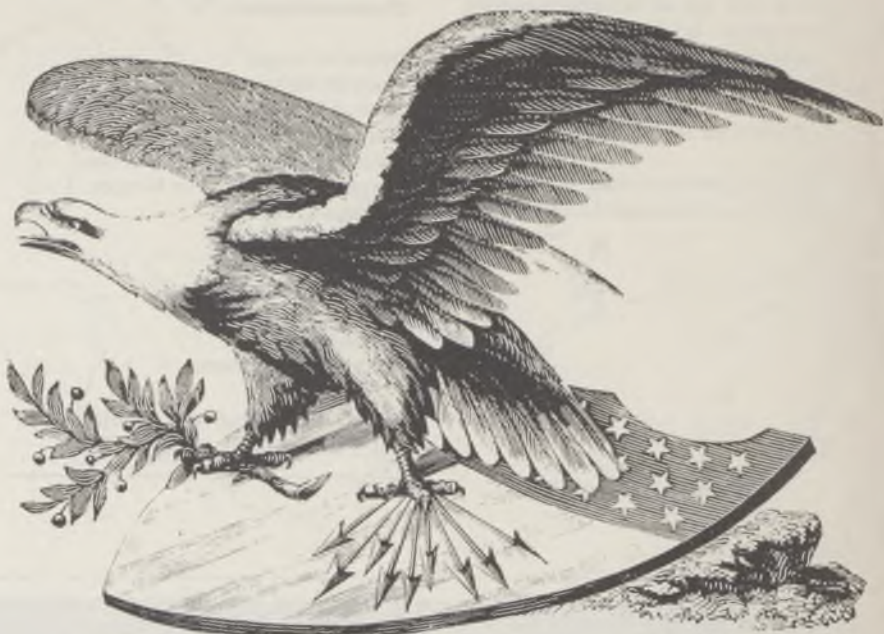
werkt thema: de filosofische en normatieve waarden, waarop het politieke en sociaal-economische leven in beide landen is gestoeld; overeenkomsten en verschillen en mogelijke relaties.

tijd: van vrijdag 17 sept. 1982, 16.00 uur tot zaterdag 18 sept. 1982, ca. 16.00 uur.
plaats: Congrescentrum Leeuwenhorst te Noordwijkerhout.

inschrijfgeld: f 45,—. Voor dat bedrag bent U verzekerd van deelname aan de conferentie, koffie en thee tijdens de conferentie, maaltijden, logies, en enige achtergrondinformatie.

inschrijving kan uitsluitend geschieden door het overmaken van f 45,— op postgirorekening 527314 t.n.v. Penningmeester postacademiale commissie van de VGN, Zuiderlaan 4, Hoogeveen.

Inschrijven vóór 1 augustus 1982!

Kroniek

Brief VGN aan CEVO

Het Algemeen Bestuur van de VGN heeft de CEVO de volgende brief geschreven. Utrecht, 28 mei 1982.

Aan de heer C. Th. M. Berkhout.

Zeer Geachte Heer Berkhout,

In zijn vergadering van 27 mei heeft het bestuur van de VGN mede aandacht besteed aan het jongste c.s.e.-geschiedenis; hierbij kwam ook ter sprake, dat de examenkandidaten niet op de hoogte waren van de (verschillende) puntenwaarderingen van de vragen afzonderlijk.

Het bestuur acht deze niet-vermelding een hoogst betreurenswaardige zaak. Onderwijs, dat doelt op meer mondigheid en op de vergroting van het verantwoordelijkheidsgevoel ten aanzien van eigen leergedrag — en dit zijn toch centrale onderwijspolitieke uitgangspunten —, mag geen toetsing omvatten, waarin met deze uitgangspunten de spot gedreven wordt.

Met gevoelens van hoogachting, namens het bestuur van de VGN

N. J. Maarsen, voorzitter.

Keuzelijst kinderboeken 'Niemand is volmaakt'

De Dienst Boek en Jeugd van het NBLC (Taco Scheltemastraat 3 - 2509 AB 's-Gravenhage) stelde een keuzelijst van kinderboeken samen (leeftijdscategorie: 4 - 14 jaar) over het thema 'gehandicapt'. Op deze lijst komen ook verschillende boeken voor over gehandicapten in vroeger tijd. Boeken van Sutcliff handelend in de prehistorie en de middeleeuwen, De Angeli in de middeleeuwen, Griffiths in de zeventiende eeuw, Garfield in de achttiende, Peyton in de negentiende en Levoy en Pelgrim in de deze eeuw.

C.G. v.d. K.

Ruslandbulletin

Het februari-maart-nummer van het 'Ruslandbulletin' bevat artikelen over het onderwijs in de Sovjet Unie. Othon Zimmermann schetst de opzet van het onderwijs. Van 7 tot 17 jaar bezoeken de kinderen de tienjarige school en blijken een urentabel krijgen ze vanaf de vierde klas geschiedenisonderwijs.

Marc Jansen geeft een overzicht van het geschiedenisonderwijs, zowel de algemene als de vaderlandse geschiedenis. Aan de orde stelt hij de opzet van het geschie-

denisonderwijs, de taak van de leerkracht, de rol van het leerboek, de gehanteerde periodisering en de visie op geschiedenis.

In het geschiedenisboek voor de zesde klas wordt aandacht besteed aan de Nederlandse geschiedenis, nl. aan de Nederlandse opstand. Een heel hoofdstuk — Partizanen tegen Alva — is aan deze burgerlijke revolutie gewijd. Dit hoofdstuk is vertaald in dit bulletin opgenomen, compleet met vragen en opdrachten. Een boeiende tekst in menig opzicht; uitstekend bruikbaar om wat aandacht te besteden aan theoretische aspecten van de geschiedenis.

Het nummer kan aangevraagd worden bij Mw. E.K.M. Starink - Kastanjelaan 32 - 1214 LJ Hilversum - tel. 035 - 12017. Het kost f 3,95.

C.G. v.d. K.

Blad voor historisch vredesonderzoek en literatuuroverzicht voor de vredesbeweging

In april 1982 is het voorjaarsnummer verschenen van het nieuwe blad TERUGSLAG, driemaandelijks uitgave van de Kontaktgroep Historisch Vredesonderzoek. Het blad richt zich op iedereen die geïnteresseerd is in de ontwikkelingen van

de vredesbeweging en in het onderzoek dat hierop betrekking heeft.

Enerzijds wil de redactie een *algemeen overzicht* bieden van recente literatuur die van belang is voor de vredesbeweging. Hiertoe is een begin gemaakt met het opzetten van een netwerk van medewerkers, om die boeken, brochures en artikelen(reeksen) te signaleren, die waardevolle analyses bevatten op de verschillende terreinen die de aandacht van de vredesbeweging hebben. Er wordt naar gestreefd, daarbij zoveel mogelijk recht te doen aan de verscheidenheid van vredesgroepen.

Anderzijds is de opzet gericht op het bevorderen van historisch gericht onderzoek voor de vredesbeweging. Als zodanig vormt het de voortzetting van het vorig jaar opgerichte *Kontaktblad Histories Vredesonderzoek*. Het eerste nummer bevat verschillende bijdragen over de geschiedenis van de vredesbeweging, met nadruk op de 30er jaren: SDAP en ontwapening, vrouwen-vredesbonden, pacifistische verdedigingsconcepten; voorts het 'kerkelijk vredesstreven' in oudheid en middeleeuwen. Maar ook aandacht voor materiaal over de ontwikkeling van het militarisme: de door Onkruid buitgemaakte 'PMC-papers'.

Een rubriek apart is gewijd aan beeldmateriaal: film ('Soldier girls'), fictie (Louis Couperus) en illustraties. Tenslotte berichten van de Kontaktgroep over lopend onderzoek, vraagstellingen vanuit de vredesbeweging, aankondigingen van bijeenkomsten.

Het blad is te bestellen door f 3,95 + f 1,60 (porto) over te maken op giro 23.58.675 t.n.v. J.J. Dengerink te Amsterdam. Abonnement voor minimuminkomens f 15,—, voor hogere inkomens f 25,— per jaar. Het lidmaatschap van de Kontaktgroep Historisch Vredesonderzoek is hierbij inbegrepen. Het blad wordt ook verspreid via de progressieve boekhandel. Voor nadere informatie schrijven naar: TERUGSLAG, Postbus 4098, 1009 AB Amsterdam.

DIGO didactiek in het geschiedenisonderwijs

Digo nr. 2, 5e jaargang, februari 1982, bevat de vertaling van het grootste gedeelte van een Amerikaans boekje over geschiedenisdidactiek, G. Leinwand, *Teaching of World History*, Washington 1978. Het bevat geen theorieën en modellen, maar de praktische uitwerking ervan in het lesgebeuren. Er is veel in te vinden om ook zelf eens in de klas uit te proberen. Zelfs voor de meest ervaren en theoretisch

onderlegde geschiedenisleraar. T.S.

Europese verkiezingen 1984: nieuwe CEVNO-uitgaven

Over twee jaar worden er voor de tweede keer Europese verkiezingen gehouden. Het CEVNO heeft voor het onderwijs nu reeds een aantal nieuwe uitgaven gepubliceerd:

Map Europees Parlement

Bevat een diaserie over het Europees Parlement, documentatie-overzicht, achtergrondinformatie, vragen en antwoorden. Prijs f 9,—.

Dokumentatie-overzicht Europa en de Europese Gemeenschap

Overzicht van 155 documenten welke in het CEVNO-dokumentatiecentrum aanwezig zijn. Zal tot en met de Europese verkiezingen regelmatig worden aangevuld. Prijs f 6,50.

Dokumentatie-overzicht Europese Gemeenschap en het Onderwijs

Overzicht van ruim 150 publikaties welke betrekking hebben op de relatie tussen de Europese samenwerking en het onderwijs, waaronder ook onderwijsmateriaal zelf. Ook hier vermelding van schrijver, uitgever, aantal bladzijden, jaar van uitgave en sisonummer. Prijs f 6,50.

Prijzen zijn exclusief verzendkosten.

Bestellingen: CEVNO, Pastoorsteeg 4, 1811 HK Alkmaar - 072-121525

Ingezonden brief

Coördinatieproject LBO-AVO cluster C.

In Kleio 1982/2 wordt gevraagd om de auteurs van het coördinatieproject aan te moedigen hun werk voort te zetten, nu hun arbeid door het departement ineens is afgekapt. Nu vermoed ik dat men op het departement zó geschrokken is van wat er is geproduceerd, dat men het over de balk smijten van f 40.000,— maar voor lief neemt om te voorkomen dat LBO-leerlingen lesstof voorgeschoteld krijgen als het afgedrukte stuk over 'Het ontstaan van het Christendom en de Islam'. Als het in Kleio gepubliceerde fragment typerend is voor de hele productie, lijkt het me onverantwoord dat de auteurs hun werk toch maar voortzetten. Mijn bezwaren komen in het kort hier op neer.

Het gebruik van de Nederlandse taal is erbarmelijk. Speciaal voor LBO-leerlingen lijkt me dit funest; de tekst is namelijk

vaak onbegrijpelijk door stijlfouten, verkeerde indelingen, tegenstrijdigheden.

Wat de inhoud betreft: een historicus zal af en toe met de ogen knippen, een katecheet zal vrijwel constant zijn ogen moeten afdrogen. Het is onmogelijk hier op alle details in te gaan; laat ik daarom een paar voorbeelden geven.

Welke historicus spreekt over het jaar 0, laat het Christendom ontstaan vóór de geboorte van Christus, laat in de 11e eeuw missionarissen naar Afrika gaan, plaatst kardinalen aan het hoofd van een kerkprovincie in de Middeleeuwen, zet uiteen dat de bijbel alleen door de christenen is geschreven?

De katecheet zal wel bij elke regel zijn bedenkingen hebben; het wemelt namelijk van halve en hele onwaarheden. Fundamenteel uit de tijd is echter toch wel de visie dat godsdienst bestaat uit het onderhouden van geboden en het verbreiden van het geloof. Een dergelijke voorstelling van zaken ondergraaft alles wat katecheten met veel moeite op scholen trachten te bereiken.

Op de didactische aanpak lijkt me ook wel enige kritiek mogelijk. Dit fragment moet een inleiding vormen op 'De Kruistochten'; houden de auteurs dat echter wel steeds voor ogen? Er worden te hooi en te gras dingen verteld over het Christendom en de Islam, maar staan die in verband met wat nodig is om iets van de kruistochten te begrijpen? Het lijkt me zeker niet onjuist om beide religies met elkaar te vergelijken, maar een vergelijking betekent niet het wat door elkaar husselen van wat gegevens over beide. Verder hoop ik dat allerlei moeilijke begrippen in de klas nog uitgelegd zullen worden: natuurgoden, zoon van god, testament, 'de wereld', geloftes afleggen, de tien geboden in de 'tale Kanaans'... De hele tekst is naar mijn gevoel te weinig concreet en haalt te veel overhoop.

U ziet het, ik heb ernstige bezwaren tegen wat hier is 'gepresteerd'. Ik meen dat LBO-leerlingen iets beters verdienen, te meer daar het toch al moeilijk is hen te motiveren voor 'theoretische vakken'. 'Kwali' schiet het artikel duidelijk tekort; ik denk dat het onderwijs er niet mee gediend is.

P.J.A. de Vries

Antwerpsestraatweg 125
4615 AN Bergen op Zoom.

Recensies

School en didaktiek

Nederland en het Duitse Exil 1933-1940. v. Gennep, Amsterdam 1982, prijs f 37,50.

Berlijn-Amsterdam 1920-1940. Wisselwerkingen. Uitg. Querido, Amsterdam 1982, prijs f 39,—.

De manifestatie 'Berlijn-Amsterdam 1920-1940. Wisselwerkingen' heeft in de media niet over gebrek aan belangstelling te klagen gehad. Documentaires op de t.v. en uitgebreide artikelen in de dag- en weekbladpers hebben gezorgd voor vaak aanvullende informatie over deze fascinerende interbellumperiode. Ook de uitgeverwereld is bepaald niet achtergebleven. Bij Van Gennep en bij Querido zijn twee boeken verschenen die een vaak overvloedige en zeer gespecialiseerde hoeveelheid informatie bevatten over deze twee decennia.

Het bij de eerste uitgeverij verschenen boek bevat een integraal verslag van achttien lezingen die gehouden zijn tijdens het symposium over Nederland en het Duitse Exil 1933-1940, georganiseerd in juni 1981 door het Amsterdamse Goetheinstituut en de Leidse Letterenfaculteit. Het boek gaat uit van een duidelijke vraagstelling en van een duidelijke caesuur in de Duitse geschiedenis. Wat konden uitgeweken kunstenaars, cineasten, schrijvers enz. in Nederland verwachten? De tweede logisch daaruit voortvloeiende vraag is: hoe reageerden de Ned. overheid en het georganiseerde leven op deze instroom?

In een poging een antwoord te geven op beide vragen het navolgende. Duidelijk komt in diverse bijdragen naar voren dat het karakter van het nationaal-socialisme niet onderkend werd. De machtsovername hield de gemoederen hier minder bezig dan de kwestie van de mitterij op de Zeven Provinciën. Ondanks het feit dat Nederland zich in de jaren dertig in het groeiende krachtenveld Engeland-Duitsland zich economisch steeds sterker op de laatste oriënteerde (bijdrage van G. van Roon) was in zijn algemeenheid het vluchtelingenbeleid van de Ned. regering redelijk. Zeker wanneer dit vergeleken wordt met een land als Zwitserland dat toch ook een traditionele neutraliteitspolitiek voerde.

Dan Michman laat in zijn bijdrage zien dat voor het grootste deel van de Ned. opiniebladen het joodse vluchtelingenprobleem geen werkelijke bedreiging vormde tot 1938. Het proces van bewustwording

onder de Ned. Joden werd meer gestimuleerd door de 'aliyahs' van 1933 en 1938 dan door interne Duitse gebeurtenissen als de Neurenburger Rassenwetten van 1935.

Het tweede, bij Querido verschenen boek bevat een zodanige hoeveelheid informatie dat het meer een naslagwerk is over twee decennia Ned.-Duitse betrekkingen dan een historisch studieboek.

Naast lof voor dit magnum opus (408 blz.) is er toch wel kritiek te leveren. Waarom is men gestart met het nietszeggende maar ronde jaartal 1920? Waarom niet 1918 of 1919? Waarom b.v. als begin niet gekozen de Spartacistenopstand waarvan het negatieve resultaat zo verziekend heeft ingewerkt op de verhoudingen binnen de Duitse arbeidersbeweging? Té veel is dit boek ook een histoire événementielle zonder duidelijke vraagstelling.

Bovendien suggereert het woord wisselwerkingen een bevruchtend op elkaar inwerken van Duitse en Nederlandse zijde. Uitzonderingen daargelaten, de Nederlanders hebben meer geleerd van de Duitsers dan ze vermochten te schenken. Deze kritiek neemt niet weg dat ieder die geïnteresseerd is in zo uiteenlopende onderwerpen als b.v. de ontwikkeling van de Duitse film, natuurwetenschappen, cabaret, muziek etc. in dit boek op zijn wenken bediend wordt. Bovendien worden ook zaken behandeld die in het C.S.E. 1983 aan de orde komen en dat is altijd nuttig. F.R. Kat.

Terror und Hoffnung in Deutschland 1933-1945, Leben im Faschismus. Hrsg. Johannes Beck, Heiner Boehncke, Werner Heinz, Gerhard Vinnai, Hamburg 1980, Prijs f 21,05, 528 pp. (Uitgegeven in de serie 'Politische Erziehung' door Rowohlt Taschenbuch Verlag.)

Deze bundel heeft als thema het dagelijks leven tijdens de periode waarin in Duitsland het fascisme aan de macht was. Het boek wordt niet alleen gekenmerkt door een diversiteit aan onderwerpen die beschreven worden maar ook door een diversiteit aan benaderingen.

De auteurs zijn op zoek naar het verleden van hun land: zij zijn de erfgenamen van het Nazisme. Zij onderzoeken het verleden van hun vaders, moeders, andere familieleden: wie waren zij in de periode 1933-1945?

De grote thema's uit deze periode: oorlog, economische op- en neergang worden vaak beschreven, maar zij blijven voor iemand die geen oorlog heeft meegemaakt vaag en op afstand. De verhalen, beschrij-

vingen en impressies van deze auteurs brengen mensen naar voren zoals zij toen leefden, werkten en dachten. Met hun angst, hoop en ook met hun moed (Het meisje Cato Boontjes van Beek uit het stuk van Hannes Heer – Das Fischerbuder Totenbuch, blz. 79-111).

Er staan veel interessante stukken in dit boek. Soms zijn de onderwerpen elders eerder en uitputtender behandeld (bijv. de positie en behandeling van de homoseksuelen, de sociale psychologie van het Derde Rijk) andere zijn betrekkelijk nieuw. De positie van de vrouw, een jeugd en een schooltijd in Nazi-Duitsland zijn belangrijke en beeldende bijdragen.

Niet alleen de onderwerpen, ook de benaderingswijze en wijze van beschrijven zijn zeer verscheiden.

Zo is bijvoorbeeld het stuk over de 18-jarige Mena (Peter Dudek-Von Holocaust, Emanzipation und ein Mädchen das für Deutschland kämpft, p. 483-513) even veelzeggend over de problemen waar de auteur mee zit in de omgang met haar, als over de denkbeelden en problemen van het meisje zelf.

Een psychologisch (intra en inter) benadering vinden we in Albert Karle – 'Ich war ein grosser Nationalsozialist', Nationalsozialismus eines Dorfbewohners, p. 156-190.

Duidelijk geeft Karle zijn emotionele betrokkenheid tot Saile (de 'grosse Nationalsozialist') als mens aan en zijn wil tot kritische distantie tegenover Saile als aanhanger van het Nationaalsocialisme.

De psychologie van de Nazi geven is een hachelijke zoniet onmogelijke zaak. Niettemin slaagt Karle er in met zijn weergave van de gesprekken met S. ons een beeld te geven van deze persoonlijkheid en de factoren die er toe leidden dat S. aanhanger werd van de nationaalsocialistische ideologie.

Het boek is door omvang en verscheidenheid (en natuurlijk de taal), soms het hoge abstractieniveau (bijv. in: Gerhard Vinnai – Der Führer war an allem Schuld, Zur Sozialpsychologie des Dritten Reichs, p. 458-475) niet direct bruikbaar voor de leerlingen. Het illustratiemateriaal is niet bijzonder of uniek of rijkelijk maar wel functioneel gebruikt.

Zelfs werkt het in een bijdrage onthutsend. In Boehncke – 'Menschenmaterial im Familienformat, p. 293-296, wordt een overzicht (in foto's uit het blad 'Volk und Welt', 1935) getoond van de grondstoffen die het menselijk lichaam bevat. In de bijchriften wordt het gebruik ervan gesuggereerd. De gebruiksmogelijkheden worden zeer suggestief in beeld gebracht.

Schokkend werkt dan de laatste foto in het verhaal (*niet* uit 'Volk und Welt'): enkele tonnen vrouwenhaar, klaar voor verzending uit Auschwitz voor verdere bewerking.

Hoewel door de uitgever ook bedoeld voor leerlingen lijkt het boek me voor de docent voornamelijk bruikbaar als materiaal waaruit hij stukken put die een helder en indringend beeld geven van het leven in Duitsland toen en de verwerking van dat Duitsland door Duitsers *nu*.

Een in mijn ogen nuttig, leerzaam en begrip-wekkend boek.

F. H. Schrager

Dr. L. de Jong 'Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, het laatste jaar II, deel 10b, eerste helft, 730 blz., Staatsdrukkerij 's Gravenhage 1981, f 47,50

Na de geallieerde successen zag Hitler ons land als voorterrein van het Duitse Rijk. Dit moest tot het uiterste verdedigd worden en in geval van een Duitse terugtocht moest het vernietigd worden. Teneinde het eerste te bereiken werd de bevolking geprest verdedigingswerken aan te leggen, speciaal in het oosten van ons land. Naar schatting werden ongeveer 60.000 mannen als spitters gevorderd.

Teneinde de mankracht uit het land te halen begon de jacht op mannen. De *razzia's*, die een 'oogst' van ongeveer 70.000 mensen opleverden, worden uitvoerig beschreven in het tweede hoofdstuk. Vernietigingen waren aan de orde van de dag. Gedacht moet worden aan het stellen van inundaties, die gepaard gingen met grote evacuatie. Daarnaast staat de vernietiging van de havens van Amsterdam en Rotterdam.

De bezetter wilde elke vorm van verzet met geweld breken. Toen een overval op een Duitse auto plaatsvond werd de mannelijke bevolking – 589 personen – van Putten op 2 oktober 1944 naar Neuengamme weggevoerd. Van hen keerden slechts 44 mannen na de Bevrijding terug. De Jong schrijft op pag. 65: '*Dat in Neuengamme als in elk ander Duits concentratiekamp velen zouden bezwijken wist iedere Duitser. De onbeheerste Christianen, trouw, ja zelfs slaafs volgelijng van zijn Führer, lag er niet wakker van.*' Deze daad van terreur werd door vele anderen gevolgd. De auteur geeft hiervan vele voorbeelden in het vijfde hoofdstuk.

De martelingen, die in gevangenissen en concentratiekampen werden uitgevoerd zijn onvoorstelbaar. Men kan zich niet voorstellen hoe mensen deze niet alleen

uitdachten, maar ook ten uitvoer brachten. De schrijver geeft in de bladzijden 339 tot 390 daarvan een afschrikwekkend beeld. De bezetter werd steeds sadistisch toen de nederlaag onafwendbaar bleek te zijn.

Het hoofdstuk over de Hongerwinter is indrukwekkend. De uitvoerige behandeling (pag. 153 tot 266) is in dit boek onmisbaar, want terecht schrijft De Jong op pag. 265: '*Meer dan de razzia's werd het de hongervinter, die het beeld van de bezetting ging bepalen: keek de massa der bevolking in het westen in de eerste jaren na de bevrijding op de bezetting terug, dan dacht zij in de eerste plaats aan de hongersnood en het enkele feit al dat het onder de Duitse bezetter tot die hongersnood was gekomen bewerkstelligde dat, ongeacht de factor van de Spoorwegstaking, aan die bezetter de volle verantwoordelijkheid voor de calamiteit werd aangewreven.*' De schrijver meent, dat de hongervinter het gevolg was van enkele feiten, n.l. het wegvallen van het vervoer als gevolg van de spoorwegstaking, het tekort aan brandstoffen doordat Zuid-Limburg onbereikbaar was en de inundatie en evacuatie van belangrijke agrarische gebieden.

Daarnaast was een maatregel van Seyss-Inquart van grote betekenis. De Rijkscommissaris, die in Delden resideerde, had bijna geen invloed meer, maar om de spoorwegstaking te breken had hij bepaald, dat alle voedseltransporten naar het westen moesten worden stopgezet. Toen hij op 8 november 1944 de aanvoer van aardappelen toestond was dit feitelijk te laat. Bovendien was door het vorderen van talrijke binnenschepen vervoer bijna onmogelijk.

In die vreselijke periode waren dagelijks meer dan 50.000 mensen op pad, hetzij te voet, hetzij op fietsen vaak zonder banden of met kinderwagens om voedsel, veelal achter de Gelderse IJssel te halen. Deze tochten, die gemiddeld drie dagen duurden worden aan de hand van vele verslagen uitvoerig behandeld.

Ondanks deze voedseltransporten en het kopen op de zwarte markt tegen zeer hoge prijzen leed één op de vijftien stadsbewoners in het westen van Nederland kortere of langere tijd aan de zogenaamde hongerziekte, terwijl naar schatting 22.000 inwoners direct of indirect aan de gevolgen van het voedseltekort stierven.

De eerste helft van dit uitvoerige deel is gevuld met de behandeling en beschrijving van deze verschrikkelijke gebeurtenissen. Dit gedeelte zou door iedereen, dus zeker door elke historicus, gelezen moeten worden.

De tweede helft wordt gevuld door een uit-

voerige behandeling van de illegaliteit en haar problemen, vooral die binnen de leidinggevende kringen. Deze kwamen eveneens voor bij de Binnenlandse Strijdkrachten. Deze laatsten hebben steeds blootgestaan aan kritiek. De Jong neemt het voor hen op, want schrijft hij de meesten waren teleurgesteld, want zij wilden tegen de overweldigere vechten en dit was als gevolg van de omstandigheden bijna onmogelijk.

Al lezen wij in dit werk verschillende dingen, die betrekking hebben op het dagelijks leven der Nederlanders, toch mis ik nog altijd het verhaal van het gewone leven van die gewone burger in de bezettingstijd.

Jammer is, dat de auteur zo oppervlakkig is met de verwijzing naar feiten, die hij in voorafgaande delen heeft medegedeeld. Op pag. 577 schrijft hij over een brief van minister van Lidth van 16 augustus 1944. Hij vermeldt dan: *Wij haalden die brief reeds aan in de delen 7, 9 en 10a*, maar hij verzuimt de betreffende bladzijden te vermelden.

Tenslotte kan ik niet anders doen dan zeggen, dat De Jong alle lof verdient voor dit uitstekende boek over de periode van de hongervinter.

J. Versepunt

Koos Groen, 'Er heerst orde en rust . . . ' Chaotisch Nederland tussen september 1944 en december 1945. Nijmegen/Brugge 1979, 207 p. Prijs f 42,50.

Dolle dinsdag in september 1944 vormde voor Nederland een caesuur in het oorlogsgebeuren. De Duitsers leken verslagen. Het Zuiden van Nederland raakte bevrijd en voor de rest van Nederland leek de bevrijding een kwestie van dagen. Deze dagen zouden echter maanden worden en voor het Westen van Nederland de zwaarste periode uit de oorlog gaan betekenen, totdat uiteindelijk mei 1945 de vrede bracht.

Maar de vrede bracht nog geen rust, eerder chaos. Men werd geconfronteerd o.m. met verouderde structuren op politiek en sociaal-economisch gebied, werkloosheid, een leeggeroofd machinepark, grote woningnood en inflatie. Bovendien had de regering de grootste moeite om te voorkomen dat de Nederlanders ten opzichte van de N.S.B.'ers en andere colloborateurs het recht in eigen handen zouden nemen. Bijlagesdag werd ternaauwernood voorkomen.

Koos Groen, de auteur, heeft zich vooral ten doel gesteld deze problemen nader kritisch te analyseren. Het beeld dat hij van

deze periode schetst wordt dan ook volledig gedekt door de ondertitel van het boek: chaotisch Nederland tussen 1944 en december 1945. Chaotisch dan vooral op bestuurlijk, sociaal-economisch en mentaal gebied.

Bij zijn analyse maakt de auteur gebruik van een uitgebreid arsenaal aan bronnen: kranten, weekbladen en dagboeken, die in deze periode verschenen. Ook officiële bronnen als verslagen van de Parlementaire-enquêtecommissie, de handelingen van de beide kamers, het archief van het Ministerie van Onderwijs hebben een rol gespeeld bij de beschrijving van deze periode. Bij het boek wordt een grammofoonplaat geleverd, waarop historische geluidsopnamen uit de periode herfst 1944 – winter 1945. Het gaat om de stemmen van Seyss-Inquart, Prins Bernard, koningin Wilhelmina, minister-president Gerbromdy.

Het boek lijkt mij bijzonder geschikt voor de schoolbibliotheek ook door de opzet ervan. Op de linkerpagina's staan bronnen en illustratiemateriaal, terwijl op de rechterzijde de tekst is afgedrukt.

B. Molenkamp

Het verstoorde leven. Dagboek van Etty Hillesum, 1941-1943. De Haan, Haarlem, 1981, zesde druk.

Dit egodocument van een zeer intelligente Joodse vrouw, wonend in Amsterdam en levend in een wereld waarin het net rond de Joden steeds strakker wordt aangehaald, legt men na lezing niet zo maar terzijde. Wie een gedetailleerde beschrijving verwacht van de Duitse maatregelen komt bedrogen uit. Gelukkig maar want hierdoor ontstaat dit dagboek de realiteit van het alledaagse leven in bezet Nederland. Ondanks de titel wordt haar leven niet verstoord. Integendeel! Door een schitterende, voortdurende monologue interieure met het allerdiepste in haar, dat ze gemakshalve maar God noemt, verkrijgt haar leven een nieuwe dimensie. God valt geen verwijt te maken. Men moet zijn raadselen kunnen dragen. De eerste taak is met zichzelf in het reine te komen en verheven boven haat te staan. Geestelijk ongrijpbaar aanvaardt ze Westerbork en de uiteindelijke konsekwentie Polen.

'Het is me daar werkelijk geweest alsof ik met gevoelige vingertoppen getast heb langs de contouren van deze tijd en van het leven' (blz. 161)

Gelet op het C.S.E. 1982-1983 is dit boek voor docenten een must. Misschien geeft het hen de mogelijkheid iets duidelijk te maken ten aanzien van een vaste leerlingenvraag over het onbreken van verzet

onder de Joden tegen Duitse maatregelen.

Onlangs is bij dezelfde uitgever ook een verzameling van haar brieven uitgekomen onder de titel *Het denkende hart van de barak*.

F.R. Kat

J.A.C. Bartels, W. Kalkman, 'Texel, Nederlands laatste slagveld, de mouterij van de Georgiërs april 1945'. De Walburg pers, Zutphen 1980, 335 blz. geïll. f 59,50.

In dit boek wordt een uitvoerig verslag verduidelijkt door foto's en goede kaarten van de mouterij – de Duitse officiële stukken spreken van Aufstand – der Texelse Georgiërs in april 1945 gegeven.

De schrijvers hebben na een onderzoekperiode van vijf jaar belangrijk materiaal verworven. Het valt echter te betreuren, dat zij zich vooral georiënteerd hebben aan de hand van Duitse gegevens, terwijl toch nog regelmatig Georgiërs naar het eiland komen. Zij stellen vast, dat het Georgisch infanteriebataljon 822 in de winter 1942/43 werd geformeerd om ingezet te worden tegen Poolse partizanen. Het betrouwbare bataljon werd tegen het einde van het jaar 1943 naar het westen verplaatst, waar het zou worden ingedeeld bij de verdediging van de Atlantikwall. Na een verblijf in Zandvoort, waar een aantal Georgiërs voeling kreeg met verzetsmensen, speciaal van de C.P.N. groep Kennemerland werd de eenheid in de eerste week van februari 1945 overgeplaatst naar Texel.

De auteurs, die vele vragen betreffende het onderwerp hebben beantwoord vertellen ons niet hoe het mogelijk was, dat reeds op de eerste dag van hun verblijf op het eiland er al contact was met verzetslieden, met wie ook werd gesproken over een komend verzet tegen de Duitse leiding. De mouterij, die van 6 tot 21 april duurde is zeer uitvoerig beschreven. Deze opstand kostte aan 420 Duitsers en 472 Georgiërs het leven. Hulp van buiten werd niet verkregen, want prins Bernard wilde in geen geval de voedselakties voor hongerend Nederland in gevaar brengen.

Het boek is goed uitgegeven en het valt te betreuren, dat er verschillende zetfouten in voorkomen, bijv. op pag. 59 Gronny i.p.v. Grozny, op pag. 61 Tallim i.p.v. Tallin, dat bovendien ten onrechte als hoofdstad van Letland wordt gekwalificeerd en op pag. 85 Sissons i.p.v. Soissons.

De auteurs konden zich blijkbaar niet beperken. Zij wilden al hun kennis spuien. Zo is het verslag van de groep Texelaars

naar Engeland veel te uitvoerig geworden binnen het kader van dit boek. Sommige uitlatingen zijn ook wel geforceerd. Zo worden de Brits-Indiërs, in Zandvoort omschreven als 'een partijtje geslachtszieke overloopers' (pag. 93). Een bij mij opkomende vraag was: wat moet ik verstaan onder de in enkele noten genoemde 'Alexandria Dokumenten'?

De auteurs weerleggen de in Georgië heersende opvatting, dat de militairen steeds anti-Duitse gevoelens hebben gekoesterd. Zij maken n.l. duidelijk, dat het contactzoeken met verzetsgroepen niet in 1943 begon, maar in de tweede helft van het jaar 1944, dus na de invasie, waardoor een Duitse overwinning niet meer zo zeker was.

Voor de leerlingen lijkt het boek slechts geschikt, wanneer zij relaties met Texel hebben, of bezig zijn met een skriptie over deze bijzondere gebeurtenis. Ditzelfde zou ik willen zeggen aan de docenten, hetgeen dus inhoudt, dat aanschaffen voor de schoolbibliotheek zelden zal plaatsvinden.

Dr. J. Verseput

Who is who. Encyclopedie van markante figuren uit de Tweede Wereldoorlog. Onder redactie van J. Keegan (voor Nederland aangevuld door J. Zwaan). Fibula-Van Dishoeck, Bussum 1980, 222 blz., geïllustreerd, prijs f 49,50.

De eerste reactie bij zulke kloeke fraai uitgevoerde werken als het hier besprokene is: weer een coffee table book. Toch is dat hier niet het geval. Het gaat om een behoorlijk representatieve serie biografieën van politici, militairen (de meerderheid), verzetsstrijders en verraders uit de Tweede Wereldoorlog, waarbij aan alle betrokkenen zoveel mogelijk is rechtgedaan. De biografische notities zijn onpartijdig van toon. De aanvulling die J. Zwaan voor Nederland heeft gemaakt is gezien de ruimte waarmede hij ongetwijfeld heeft moeten woekeren waardevol te noemen.

Een enkele kritische opmerking. Ik miste toch D.J. de Geer en H.B. Wiardi Beckman was lid van de Eerste Kamer voor de SDAP en niet van de Tweede Kamer. Voor wat betreft Leopold III, koning der Belgen, was in zijn optreden tijdens de oorlog niet zo zeer zijn morganatisch huwelijk een punt van kritiek als wel het feit dat hij dit huwelijk sloot terwijl hij zichzelf als krijgsgevangene beschouwde. (Zie Jean Stengers, *Aux origines de la question royale. Leopold III et le gouvernement. Les deux politiques belges de 1940.* (Parijs 1980) 171-172. Hieruit: 'Le

mariage, qui va faire perdre d'un coup au Roi son auréole de prisonnier, va provoquer un traumatisme profond et durable. Le prestige du souverain en sortira irrémédiablement atteint.' (citaat op blz. 171). Bij de foto van generaal Jodl op blz. 119 is het bijschrift fout.

Heeft dit goed verzorgde boek een functie in de schoolbibliotheek of in de docentenbibliotheek? Ik dacht van niet. Het is enerzijds te specialistisch, terwijl anderzijds veel gegevens over oorlogsfiguren in de meer algemene naslagwerken en encyclopedieën ook zijn te vinden. Zij die alles over de Tweede Wereldoorlog willen hebben, treffen in dit boek mogelijk een nuttige aanvulling voor hun bibliotheek.

P. van Hees

Sytze van der Zee: Voor Führer, volk en vaderland. De S.S. in Nederland. A.W. Sijthoff, Alphen aan de Rijn 1979, prijs f 24,75.

Met de titel van dit boek is het merkwaardig gesteld. Bij het verschijnen in 1967 luidde de titel kort en bondig '25.000 landverraders'. Bij de tweede druk in 1975 werd het 'Voor Führer, Volk en Vaderland sneuvelde . . . De S.S. in Nederland. Nederland in de S.S.'

Nu bij de derde en geheel herziene druk is gekozen voor het sobere 'Voor Führer, volk en vaderland. De S.S. in Nederland'.

Van een uitgebreide bespreking acht ik mij ontslagen aangezien het reeds gerecenseerd werd door P. van Hees in Kleio, 17e jaargang no. 3, 1976, blz. 294 en 295. Zijn bezwaren tegen dit boek blijven recht overeind staan: een rommelige compositie, het ontbreken van een zakenregister en te specialistisch voor een leerlingenbibliotheek.

F.R. Kat

Man in oorlog. De dagboeken van majoor dr. J.M. Somer, hoofd bureau inlichtingen te Londen, 13 maart 1942 - 22 september 1943. Bosch en Keuning, Baarn 1981, ISBN 90.246.4397X, 496 blz., prijs f 49,50.

De uitgever noemt dit boek op het omslag 'een menselijk document'. Dit soort teksten en het onderwerp op zich wekken in ons nog altijd met memoires en dagboeken wat karig bedeelde land een zekere verwachting op. Menselijk zijn de notities van deze Nederlandse officier dr. J. M. Somer (1899-1979) zeker. Hij volgde een opleiding tot officier bij de KNIL, diende

tot 1928 in Indië en was daarna leraar bij de KMA te Breda. Intussen studeerde hij indologie te Utrecht en promoveerde in 1934 bij prof. dr. F.C. Gerretson.

Tijdens de mobilisatie werkte hij bij de inlichtingendienst in Den Haag. Hij maakte zich daar erg boos over het ongehoor dat men aan de berichten van majoor Sas uit Berlijn hechtte. Onmiddellijk na de meidagen zette hij een inlichtingendienst op voor berichtgeving naar Londen. Begin 1942 werden zijn activiteiten echter door de Duitsers ontdekt. Hij moest halsoverkop vluchten en zijn gezin achterlaten.

Dan begint eigenlijk het dagboek. De vlucht via België en Frankrijk naar Zwitserland, het verblijf aldaar en de verdere tocht weer via Frankrijk naar Spanje, Portugal en tenslotte naar Suriname worden uitvoerig beschreven. De spanningen en de irritaties tussen de gevluchte landgenoten onderling en de moeilijkheden met de 'gastheren', het zoeken naar zinvolle bezigheden en de wens iets voor het vaderland te willen doen - een verlangen dat niet bij allen even sterk leefde - worden beeldend beschreven.

Bij Somer zelf speelden persoonlijke problemen een grote rol. Zijn huwelijk was al voor zijn vertrek in feite stuk gelopen. In Zwitserland ontmoette hij een jonge Nederlandse vrouw, Tonny Derksen van Angeren, met wie hij een stormachtige verhouding begon. Zij bedroog hem, maar dat bleek pas op weg naar Suriname. Toch wilde hij haar ook naar Londen halen toen hij daarheen geroepen werd om het Bureau Inlichtingen uit het slop te halen. Hij heeft hemel en aarde bewogen om haar naar Engeland te krijgen en ontzag zich niet om jan en alleman lastig te vallen met zijn privé-zaken, terwijl hij dit in anderen juist laakte. De vriendin besloot echter een andere richting in te gaan en verdween tot woede van Somer naar Australië.

Deze emotionele toestanden vormen het decor waartegen zich het praktische werken aan de bevrijding van Nederland afspeelt. Naast het op zetten van een goede verbinding met Nederland via gedropte agenten, was een andere taak het organiseren van de vluchtroutes uit Nederland naar Engeland. De informatie daarover stelt teleur ondanks kijkjes in de Londense burelen, waar drank veel problemen moest oplossen.

Het is overigens verbazingwekkend dat deze man, die zo onder persoonlijke spanningen gebukt ging, zijn werk goed heeft kunnen verrichten, want daar bestaat bij vriend en vijand geen twijfel over. Vijanden had Somer genoeg. Zijn brutale en soms harde optreden, zijn geen blad voor de mond nemen en zijn rechtse politieke

opvattingen maakten hem niet bij iedereen persona grata.

Zijn kritiek op het Nederlandse bestuursapparaat in Londen is scherp, maar wordt toch niet gesteund door nieuwe feiten dan de al bekende over laksheid, onderlinge rivaliteiten en soms incompetentie.

Helaas is enige kritiek op deze uitgave noodzakelijk. Een inleiding over Somer en zijn loopbaan ontbreekt geheel. Ook een tekstkritische verantwoording ontbreekt. Maakt dit dagboek deel uit van een groter geheel, wat is er weggelaten, waar wordt het bewaard? De lezer moet maar gissen. De uitgever deelde mij mede dat dit alles was.

Een annotatie bij de tekst wordt node gemist. Niet iedereen, en zeker de naoorlogse generatie niet, zal alles aan namen en gebeurtenissen nog weten en kunnen plaatsen.

Een goede beschrijving van Somer en zijn werk tijdens de oorlog is te vinden in L. de Jong, *Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl. 9, 2e helft, p. 947-955 en in *Who is who, encyclopedie van markante figuren uit de Tweede Wereldoorlog*. (Bussum 1980) 194-195. Ook Somer's *Zij sprongen bij nacht* (1950) ontbreekt.

Kortweg: voor hen die in de tweede wereldoorlog zijn geïnteresseerd wel aan te bevelen, ook al worden de op de omslagtekst gesuggereerde onthullingen niet geheel waargemaakt. Voor leerlingen en schoolbibliotheek is het te specialistisch.

P. van Hees.

Sebastian Haffner, Churchill. Uitg. Becht, Amsterdam 1980, prijs f 24,50.

Met de roem van de in 1938 uit Duitsland naar Engeland gevluchte jurist dr. Raimund Pretzel is het merkwaardig gesteld. Zijn internationale faam verwierf hij met zijn, onder het pseudoniem Sebastian Haffner gepubliceerde boekje met de bescheiden titel: *Anmerkungen zu Hitler*. Zijn briljante poging om door exakt te omschrijven wat Hitler voor 'goeds' deed des te duidelijker te laten uitkomen wat er voor slechts aan hem was, werd hem door velen niet in dank afgenomen.

Ondanks de verlening van de Heinrich Heineprijs door de stad Düsseldorf aan Haffner werd hij door velen gezien als een witwasser van het naziregime. Veel minder de aandacht getrokken hadden zijn eerder gepubliceerde werken over *Churchill* en over *De Duitse revolutie van 1918*. Na lezing van het boek over Churchill lijkt het me zinnig als de uitgever ook de Nederlandse rechten zou proberen te verwerven voor Haffner's beschrijving

van het Duitsland van november 1918. Voor briljant, provocatief geschreven boeken moet toch een markt zijn in Nederland, zeker over een periode die toch zijn repercussies had in ons land. Op boeiende wijze schetst Haffner in dit boek hoe de hartstocht van Churchill voor oorlog, literatuur en politiek zijn levensweg bepaalde. Bezeten van een pulserende onrust wist hij zich uitverkoren door het lot: hij was voor iets groots voorbestemd en hij zou, net als zijn vader, jong sterven. Het eerste was juist, het tweede is op een genante wijze onjuist gebleken: de stokoude Churchill was net als Tito later nog maar een schim van de fascinerende persoonlijkheid van weleer. Overhoop liggend met zijn klasse, zonder 'thuisfront', twee maal van partij wisselend wordt Churchill het enfant terrible van de Engelse politiek, verguisd en afstandelijk niet zonder hoofdschudden gewaardeerd.

Hoe moet Churchill nu politiek ingeschat worden?

Churchill's opmerkelijke radicalisme op de linkervleugel van de liberale partij wordt door Haffner getypeerd als *'de grootmoedige jeugdzonde van een heer van stand'* (blz. 86). In zijn hart was en bleef Churchill een echte Tory. Bij het uitbreken van de revolutie in Rusland verdween zijn radicalisme als sneeuw voor de zon en reageerde hij *'als een barokvorst op een boerenopstand'*. De adder moest in zijn nest gewurgd worden of zoals Lloyd George fijntjes opmerkte *'Zijn hertogelijke bloed kwam in opstand tegen de massale uitmoording van Russische groot-hertogen'* (blz. 86). Ook de opkomende machtsfaktor van betekenis in Engeland n.l. de Labourparty wilde hij bestrijden. De conservatieven echter streefden haar inpassing in het bestaande bestel na. In deze kanttekeningen bij Churchill – het zou een betere titel geweest zijn – vloeien een kritische distantie en een groot inlevingsvermogen samen. Het ingeboren verlicht conservatisme van Churchill is dat van Haffner. Beiden leert men door dit boek kennen. Mede door zijn toegevoegde chronologie beslist een boek dat leerlingen in de eindexamenklassen zal aanspreken. Ook de prijs hoeft geen belemmering te zijn voor de aanschaf voor een leerlingenbibliotheek.

F.R. Kat

Charles Lamb, *Tussen de Hemel en de Zee. De luchtoorlog boven het Middellandse Zeegebied*. Torenboeken 1980, f 32,50.

De schrijver Lamb, als 'commander' ver-

eerd met de onderscheidingen DSO en DSC, vertelt in dit boek over zijn belevenissen als marinevlieger in de 2de Wereldoorlog. De Britse marineluchtvaartdienst maakte toen gebruik van een vliegtuig, de Swordfish, dat in 1934 was geproduceerd en door de vele goede eigenschappen als 'de Boodschappentas' bekend werd. Vandaar de oorspronkelijke titel *War in a Stringbag*.

De belevenissen van Charles Lamb spelen zich vnl. af in dit type vliegtuig, dat de gehele oorlog door in dienst bleef. Omdat de Swordfish voor allerlei uiteenlopende acties gebruikt kon worden, werd hij overal ingezet. Zo werd het squadron waartoe Lamb behoorde, gebruikt om mijnen te leggen en duikboten aan te vallen. In 1940 was het zijn taak om de grote Italiaanse vloot aan te vallen, die in de haven van Tarente lag. Dit gebeurde door twintig van deze vliegtuigjes, met als resultaat dat een groot deel van de vloot verwoest werd.

Charles Lamb opereerde zowel vanuit de Afrikaanse woestijn, als vanuit Albanië. Vanuit Malta werd hij belast met veel geheime opdrachten. Op één van die vluchten moest hij landen op een zoutmeer in Tunis. Dit werd hem noodlottig. De Vichy-Fransen namen hem gevangen. Zij brachten hem naar een kamp, waar hij werd gefolterd en verhoord.

Toen na veertien maanden de geallieerden Noord-Afrika veroverden werden de gevangenen en dus ook Lamb bevrijd.

Na in Engeland te zijn opgeknapt van zijn ondervoeding werd hij ingezet in de strijd tegen Japan. Hieraan kwam een einde, toen de propeller van een neerstortend vliegtuig zijn been verbrijzelde.

Charles Lamb doet zich in dit boek kennen als een onverschrokken man, moedig, optimistisch en als een geboren leider.

Hij is trots op zijn land en op zijn Brit-zijn, maar hij hemelt niet zijn eigen daden op en over zijn foltering spreekt hij zelfs met een zekere understatement.

Wel is het boek bedoeld als een eerbewijs aan de Engelse zeeman en de Engelse vliegener. Lamb ziet hen als superieur omdat volgens hem *'de omgang van Engelse officieren met hun mannen berust op loyaliteit en vriendschap, iets wat bij de Asmogendheden ontbreekt en hen daarom de nederlaag zou bezorgen'*.

In dit boek kan iemand, die iets meer wil weten over het aandeel van de Britse vloot en de marineluchtvaartdienst in WO II veel vinden dat minder bekend is. Boven-dien wordt dit op een boeiende manier verteld.

De vertaling door Lex van Haaften is niet altijd even vlekkeloos. De zinnen zijn vaak erg lang en daardoor onoverzichtelijk.

Slordigheden komen ook voor.

Voor de schoolbibliotheek zeker geschikt. De leerlingen zullen een beter begrip krijgen voor de moeilijkheden die Engeland in het begin van WO II ondervond in de ongelijke strijd tegen de Asmogendheden.

J.G. Jonker-Klijn

Sowjetische Fotografen 1917-1940. v. Gennep, Amsterdam 1980, prijs f 37,50.

Dit boek waarin een keuze is gemaakt uit het werk van 19 sowjetfotografen is een uitgave uit de D.D.R. Onvertaald is het door v. Gennep op de Ned. markt gebracht. Volgens de inleiding van Sergej Morosow heeft Lenin 'mit der ihm eigenen Weitsicht' de waarde van fotografie reeds vroeg ingezien. Nicht nur Filme müssen gezeigt werden, sondern auch propagandistisch interessante Fotos, die mit entsprechenden Unterschriften zu versehen sind' (blz. 5). Zeer zinnig is het dat van elke fotograaf vooraf enige biografische gegevens meegedeeld worden. Bij sommige foto's vraag je je echter wel af of het onderschrift wel overeenstemt met de afgebeelde gebeurtenis. M.a.w. of niet de propagandistische ophoesting van een of andere apparatchik onder de foto is geplaatst. Een voorbeeld. Op blz. 171 wordt een ferme boer getoond, volgens het onderschrift bezig met de gewetensvraag of hij nu wél of niet moet toetreden tot de kolchoz. Het contrast met de foto ernaast van tot de kolchoz toetredende boeren is net iets te overdone. Ook heb ik mijn twijfels over de echtheid van de foto van Maxim Gorki in zijn rede tot arbeiders in de jaren dertig. De schok der herkenning zat voor mij in de indrukwekkende en indringende portretstudies van vele kunstenaars, artisten en politici die beelden uit de films van Eisenstein o.a. de close-ups van Iwan de Verschrikkelijke opriepen. In zijn algemeenheid geeft dit boek een goede indruk van allerlei facetten uit het leven van de mensen in de Sowjet-Unie, waarbij gelukkig het Aziatische deel niet onderbedeeld wordt.

F.R. Kat

Prijsvraag

Het zal u opgevallen zijn dat KLEIO de laatste tijd op de omslag voorzien is van een volumineuze dame, ons aller muze voorstellend. Indien zij u bevalt en u geen behoefte heeft aan partnerruil kunt u de rest van deze mededeling ongelezen laten.

Mocht u echter van deze mogelijk zinneprikkende figuur af willen, dan dagen wij u hierbij uit een nieuw vignet te verzorgen. Voor het beste ontwerp looft de redactie een boek uit en verder geniet u de eer uw ontwerp op de omslag te zien prijken.

Tot 1 oktober 1982 kunt u uw bijdrage toezenden aan de secretaris van de redactie.

nieuw

Ingrijpende herziening van

Geschiedenis op school

in theorie en praktijk

onder redactie van L.G. Dalhuisen, J.G. Toebes en D.H. Verhagen

Bij de derde druk is de omvang van 'Geschiedenis op school' dermate toegenomen, dat besloten werd het boek

in twee delen te splitsen. Hierdoor is 'Geschiedenis op school' handzamer en overzichtelijker geworden.

Deel 1 Grondslagen

Inhoud

- 1 Geschiedenisonderwijs in de moderne samenleving
- 2 Doelstellingen en de onderwijspraktijk
- 3 De betekenis van de ontwikkelings- en leerpsychologie
- 4 Leerstofkeuze: algemene uitgangspunten
- 5 Leerstofkeuze: de eigen tijd en de eigen regio
- 6 Geschiedenis en andere vakken
- 7 Staatsinrichting of staatkunde
- 8 Toetsproblematiek
- 9 Basisgegevens voor de beginnende leraar

Deel 1 Grondslagen

ISBN 90 01 33511 X ca. 380 pagina's ca. f 45,00

Deel 2 Werkvormen en media

Inhoud

- 10 Werkvormen, algemene oriëntatie
- 11 Doceren, vertellen en het onderwijsleer-gesprek
- 12 Opdrachtvormen, groepswork en discussie
- 13 Dramatische werkvormen
- 14 Werken met bronnen
- 15 Het leerboek
- 16 Historische jeugdliteratuur
- 17 Onderwijsbladen en kranten
- 18 Het gebruik van beelden in het geschiedenis-onderwijs
- 19 Film als historische bron in het geschiedenis-onderwijs
- 20 Kaarten, diagrammen en cijfermateriaal
- 21 Geluidsopnamen
- 22 Het ...
- 23 Excl ...
- 24 Oral ...
- 25 Stappen bij het ontwerpen en evalueren van lessen

Deel 2 Werkvormen en media

ISBN 90 01 33512 8 ca. 380 pagina's ca. f 45,00

Deel 1 verschijnt in oktober 1982, deel 2 in maart 1983.

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij Wolters-Noordhoff bv,
Postbus 58, 9700 MB Groningen. Telefoon (050) 16 23 13.

Wolters-Noordhoff